

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2920

Title नालिख संग्रहस्य वैशम्य पत्रां

Author x

Extent 32 Age x

Subject वैदिक पत्रां

2158

Total Rptd 236

~~वासिष्ठसंहिता~~

वासिष्ठसंहितस्य वासिष्ठचन्द्रिकासहितस्य
वैराग्यप्रकरणम्

२१५७

वैराग्यप्रकरण ३६
मुक्तव्यवहार ४५
उत्पत्तिप्रकरण

चंद्रिका टीकासाहित्येतिष्ट

ॐ नमः श्रीनामवंद्या ॥ स्वाविधाकल्पितद्वैतनरसिंहाभिधं महः ॥ वेदान्तवेद्यं वेदं परमानन्दवियहम् ॥ १ ॥ सर्वमुत्र मसुरवप्रसादतो जीवजातम
निती श्रुतिर्जगौ ॥ तस्य वेदगदितस्य वार्पिते किं महत्त्वमारविलात्मनो गुरोः ॥ २ ॥ नतभवपरिपांथिज्ञानदानैकलीलमुनिवननिकुतम्बेः पूज्यमानां द्वि
पञ्चम् ॥ विधुतसकलदोषसत्याविज्ञप्तिमूर्तिं श्रुतिशतनुतमारापायप्रयेविश्वनाथम् ॥ ३ ॥ यो देहलीमाधिवसदादीवराजवान्पांवात्पान्तने विरविताय
वितीक्ष्येव ॥ हस्तेववानयति विब्रुतातानिसोऽव्यादस्मान् समस्तमुनवंदितपादपत्रम् ॥ ४ ॥ यस्यामहा माहिमसागरसंविगाहनसंबुध्युनातिसकलज
न्माश्रयपाकात् ॥ साशानपाविपथगेव समसदेवैः सेव्यो समयवनमाशुपातुमद्यम् ॥ ५ ॥ वाल्मीकिमुनिवार्गागासहस्रमुखवाहिनी ॥ ब्रह्मसागनसं
पातामद्वं सिपुनात्वलम् ॥ ६ ॥ वासिष्ठारामपादाज्ज्वरिवस्याविधौ मम ॥ वं सिपुष्यतायात्तु विनष्टतानि दीपतां ॥ ७ ॥ श्रीमद्रुगाणोशानवाचः संक
ल्पितार्थदाः ॥ प्रताम्यसादेनं मूर्च्छा कर्षे वासिष्ठवद्विकाम् ॥ ८ ॥ वासिष्ठाच्चित्तितीर्षामिह नूमानिवलीलया ॥ रामपादाज्जमन्ताहं चतुर्महीति सूचय ॥ ९ ॥
अथ सत्यज्ञानोर्नपाद्वितीयः परमात्मा भगवान्नायगाध्यात्म्यादोक्तेवाणितमः ॥ प्रधानो जीवश्चादित्यवानो भावनाज्ञानकम्पानुसारेण ससर्ज ॥ तथा चो
क्तमाचार्यैः ॥ तमः प्रधानः केवानो विम्वधानः विपात्मनाम् ॥ परकानातामेति भावनाज्ञानकम्पामिरीति ॥ १० ॥ अथ स्वसृष्ट्यानां प्राणिनामभ्युदयानिः
अथ सार्थमुनयोपेतयास्पितकर्मज्ञानलक्षणां वेदार्थमरीत्यादिभ्यः सनकादिभ्यश्चोपादिदेशात्ते रचोपदिष्टप्राणिभिननुजयमानतं वेदार्थनिष्ठ
णादिदृष्टाभिर्विहितानुष्ठानमालक्ष्यतत्परिपालने च यावसीकृतसायः सत्यसंकल्पो मयवावसंकल्पसमासादिताज्ञाभावः कोरात्मायां दश

रूपाय वसतान् अतीर्य वसिष्ठः शिष्यता विडम्बनां वा नयन्नानाख्यानां बालिमाण्डिते न तत्सम्पादनं ज्ञानाभूतं न समाविश्वकान् ॥ कर्मवत्प्रवर्तयामास ॥ ननु
 भगवन् ॥ तद्वत्तया शिष्यता ब्रह्माणं पञ्चलविद्याधिकारित्वं दर्शयितुं पावश्रुतिः ॥ ब्रह्मवाङ्मयं यच्चासीत्तत्तानमेव वेदं तं
 त्वासीत्तत्तस्यात्सर्वमभवदिति ॥ तथा च वार्तिकम् ॥ स्वाभासफलकात्तापं तदेवात्र पक्षं परं ॥ ब्रह्मविद्याधिकारित्वं द्वैविद्यात्प्रातिपद्यत इति ॥ तवासेष्टनामस
 म्पादं दिव्यज्ञानसम्पन्ना भगवान्वाल्मीकिद्वारिंशत्श्लोकसहिते त्रिंशद्विंश ॥ तमिमं वासिष्ठसमुद्भवैनाग्यमुमुक्षुव्यवहाराजगुत्या त्रिंशत्पुत्रां निर्वर्णापि
 तीयादकषां कृत्वा कल्मोक्षमनेकारव्यानवतर्गविवेकवैनाग्योपनिविज्ञानादिन त्रिंशत्तिलयं मन्मथं तदुत्तमालम्ब्य परमकान्तिकः ॥ कास्मीरपाण्डितो गमि
 नः तन्मासतो ज्ञानां षड्सहस्रं तस्माज्ज्ञानतदिदं वासिष्ठं मंदोपलभत ये यथा माते व्याख्यास्यामः ॥ चारिफितस्य ग्रंथस्याविज्ञेन परिसमाप्ते यं प्रवचयाम
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ दिविभूमौ तथा कारोवाहिनस्तत्प्रवचमेविभुः ॥ यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सवीर्त्तने नमः ॥ १ ॥

नात्र देवदेवतानममत्कालक्षणांशुर्वतत्कुर्वन्त्रय्यास्त्रयतिपाद्यमर्थं दर्शयति भगवन्नाचार्यः ॥ ० ॥ दिवीति यश्च दृश्याप्रसिद्धार्थभिधायकत्वात्तन्मनः ॥ च
 लिङ्गत्वात्तत्ताविशेषतया समुच्यते ॥ यच्चात्मेति ॥ यच्चात्मभाविना तस्मै नमः इति सम्यग् ॥ तस्य त्वत्पदं दर्शयति ॥ अवेभासेति ॥ एवं भासे ज्ञानिना त्मास्वरूपं य
 त्सततया तत्पदे शतं परिश्लेष्यावर्त्तयति विभु रिति सकलदेशव्यापीत्यर्थः ॥ विभुत्वं साधयति ॥ दिवीत्यादिना ॥ दिवि स्वर्ग आकाशे ॥ अन्तर्निहितं सत्ते पवित्रताभ्यां
 प्रतिपादितं ॥ अतो बुद्धिमत्ताया समारोहतीति मन्वानो विस्तने ॥ प्रतिपादितमर्थं सांक्षिप्यात् ॥ वहिनस्तत्प्रवचमेविभुः ॥ अथवा लोकत्रयेऽनर्वाहिनश्च व्याप्य यो विभा

श्री ॥
॥ २ ॥

तितस्मै ॥ अत्र विद्वत्तत्त्वव्याप्यनारायणः स्थित इति श्रुतेः ॥ वहि नान्निष्ठभूतीनामवतं वववरमेव चेति ॥ स्मृतेश्च ॥ एवं विष आत्मा स्वयमेव विदुः उभयं प्रमाणा मि
तिसूत्रयति ॥ भावनात्मिका किंमे विभातीति ॥ तत्त्वात्मनो व्यतिरिक्तवस्तु स जावाद् वस्तुतः परीक्षेदस्यादिति चेन्नेत्याह ॥ सर्वात्मन इति ॥ सर्वस्य हेतुः न प्रपञ्चकाम्ये त
स्य श्रुति के वरजतस्यात्मापनमार्थस्वर्पतस्मै वस्तु परीक्षेद निराकरणेन आत्मनः ॥ कालपरिच्छेदोपि निराकृतो वेदितव्यः ॥ कालस्यापि वस्तुतः स्वाभिदकात्
तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदात्वेन आत्मनस्तत्परीक्षेदासंज्वलात् ॥ अपवादिविद्योत्तमानेलिङ्गशरीने भूविभूतिकार्ये स्पृष्टशरीर आकाशव्याहृतारव्येकानाराशरीने
तत्साक्षितयो यो विभाती तस्मै नमः ॥ श्रीस्मै पूर्ववत् ॥ अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न सेवयेद्यथापस्तने वसदेवानामिति श्रुत्यात्मव्यतिरि
क्तदेवतादशनिस्पानिदितत्वादात्मैव देवतास्मै वीडिति मनुस्मृतेश्च ॥ आत्मैव देवतात्वेन न मत्तत्पश्यवगंतव्यं ॥ अथवा परमात्मा विशोष्यतया सम्वध्यते यः परमात्म्ये
ति ॥ तस्यापीश्वरत्वेन प्रासिद्धत्वात् तस्य जीवेभ्यो भेदवत्तयति ॥ सर्वात्मन इति ॥ सर्वेषां जीवानामात्मने परमार्थस्वर्पाय नमः ॥ श्रीष्टमानस्य ॥ अथवा भूमाकाश
इत्याद्यन्तयो यान्मद्यवर्तिभूतत्रयमपि स देशाया येन गृहीतं भवति ॥ काना भूतयत्नानां कार्यं च ॥ तथा वायमर्थः ॥ आकाशादिभूतभौतिकेष्टेन ॥ के
चजात्मना वहिष्ठसंसा नादिविषेमहिम्नियो विभाती तस्मै नम इति ॥ पादोऽस्य विरवा भूतानि विपादस्यामृतं दिवीति श्रुतेः ॥ तदेवं विविधपरीक्षेद न हितं
नित्याद्वितीयपरिपूर्णा विपातकं वस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यमिति दर्शितं भवति ॥ १ ॥

शास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्त्यभित्या विषयदर्शयित्वाऽधिकारिणां दर्शने प्रयोजनसम्बन्धो वसूययति ॥ अर्हवद्वेति ॥ वदोऽहं विमुक्तः ॥ स्पामितियस्य निश्चयो
 गत्तिसोऽस्मिन् शास्त्रे शास्त्रश्रवणोऽधिकारवानितियोजना ॥ तस्य श्रवणादि प्रयोजकमापातज्ञानं दर्शयति ॥ नात्यन्तमिति ॥ नो इति ॥ नो इति पदके ॥
 तदिति ब्रह्मोच्यते ॥ तत्तदिति निर्देशो ब्रह्मणा ॥ त्विविचस्मत्त इति स्मृतेः ॥ तज्ज्ञानातीति तत्तः ॥ ब्रह्मवित ॥ न उत इति वा पदके ॥ उत वा द्योऽप्यर्थे उताप्यर्थे वि

॥ अर्हवद्वेति विमुक्तं स्पामितियस्यास्मिन् निश्चयः ॥ नात्यन्तमज्ञानोतत्तः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवा ॥ २ ॥

कल्पयो रित्यमनः ॥ न उत शोऽपि नेत्यर्थः ॥ ब्रह्मणी सम्प्रज्ञातेऽत्यन्तमज्ञाते च श्रवणादि प्रवृत्त्यसंभवापाततोजाननाधिकारीत्यर्थः ॥ विमुक्तस्यामित्यने
 नर्वचननिवृत्तिनेतृत्वात् श्रवणाप्रयोजनमिति सूचितं ॥ नात्यन्तमज्ञात्वादिना वशात् ब्रह्मणाऽऽतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणाः संवद्वेति वेदितं भवति ॥ २ ॥

॥ गुरुमासी नमो कान्ते वाल्मीकिं सर्वदर्शिनं ॥ पञ्च प्राणतो भूत्वा भनक्षजो मृदस्वनश्च ॥ ३ ॥

पीष्यकर्म प्रस्तोति ॥ गुनुमिति ॥ ब्रह्मानद्याद्यादनायमेवान्नमासीन सर्वदर्शिनं ॥ सर्वदर्शिनशीलं ॥ बाल्मीकिगुरुभरद्वाज ॥ शिष्यं प्राप्तातो मूढा मृडुत्वनं मृडय
(ह्यं यथा भवति तथा पश्येति सन्धं व ॥ ३ ॥)

भगवान्नीति॥संकटः संवाच॥संकटो मातुसंवाधश्चमन॥अवहृतः॥अवहृतवाच॥अवसाधातानयोजना॥रामोजीवनमुक्तपदलयाकथं संसानसंकटे
त्यवहृतइति॥नान्विममेवार्थमिनवाजः पृष्ठवानिति कुतोऽवगम्यते॥उच्यते॥हृदवासीष्टेकथं संसानसंकटे रामो व्यवहृतवानिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरं जी
वन्मुक्तास्थितिब्रह्मरहत्याराधवमादितः॥कमात्कथयते नित्यं भविष्यामिमुखीपथेति विवराणां जीवन्मुक्तपदं चाप्नोयथा रामो महांसना॥तत्त्वर्हश्च

॥भगवद्रज्ञातुमिष्टामिकथं संसानसंकटे॥मोरो व्यवहृतो ह्यस्मि रकाराणां दुहिमे गुरो॥४॥वाल्मीकिहवाच॥
॥साधुवत्सभरदाजयोग्योषिकथयामिते॥श्रुतेन येन सम्मोहमलं दूने करिष्यसि॥५॥

एवमुक्त्वा मित्युत्तरं प्राणं भाव्य॥किं चानामात्रयादीनस्तेवामन्विपुत्रं मता वियः॥न ईदृशिता यथैतेन प्राज्ञास्तदुहिमे स्फुटमिति॥रामभरतादिविषय
प्रश्नानां तर्कमन्विपुत्रानि ईदृशिता लक्षणा जीवन्मुक्ती प्राप्तिप्रकारं प्रश्नाद्यावगम्यते॥अयमेवार्थः॥पृष्ठो भनवाजेनेति॥साधुवत्सेतित्वया यत्पुष्टं तत्तां धि
त्यव्याहृत्य योजनीयं॥योग्येति श्रुत्वाणायतेतुभ्यं॥येन रामोजीवन्मुक्तीलाभोपायेन सम्मोहमज्ञानमलमत्यर्थं दूने करिष्यसीति न ह्यज्ञानो भविष्य
सीत्यर्थः॥अथ वा सम्मोहमलं हयत्वात्॥अतएतस्मादूने वक्त्रे पणामुचितम्॥५॥

श्रीः ॥
४॥

संसारसंकटेरामः कथं व्यवहृतवानिति प्रश्नस्य जीवन्मुक्तपदप्रामोद्यथा रामो महात्मना इत्यादिनोत्तरं वदन् प्रमाणाजीवन्मुक्तीसाधनभूतात्मापनो
क्तज्ञानस्योपायं विवक्ष्य विन्मात्रशेषतालङ्घनार्थं ध्यानमसंक्रान्तात्मसाधितया प्राप्तिं रामवृत्तान्तकथनद्वारा विस्मनेनाप्रतिपादयितुं बुद्धिसौकर्यार्थं संक्षेपेन
क्षेपेन ॥ **धर्मस्योतिः** ॥ अपवाजीवन्मुक्तीपदप्रामोद्यथा इत्यादिना प्रश्नस्योत्तरं वदन् प्राप्तिं तदुपायलक्षणार्थात्त्रार्थबुद्धिसौकर्यार्थं संक्षेपेन ॥ **धर्म**
स्येत्यादिना आकाशवायुविराकाशरूपमत्ववृत्तान्तस्य जागतस्य जगत्सम्बन्धिनो धर्मस्य विस्मनार्तावनंश्च उमुपायमन्य इति सम्बन्धः ॥ पुनः सत्यत्वेन स्म

॥ **धर्मस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवायवित** ॥ अपुन स्मरणासाधो मन्ये विस्मरणावनं ॥ **दृष्टं नास्ती** ॥
॥ **तिवो धेनमनसो दृष्टमार्जनम्** ॥ सम्पन्नं वेत्तु त्वत्प्रापराणि र्वानि र्वानि ॥ ७ ॥

रणाजगद्भूमविषयं न विद्यते यास्मिन् विस्मनगोतदपुन स्मरणा ॥ अथ वास्तानेन मूला विष्यो ह्येदे सति धर्मस्याभवनमेव विस्मना साहेन विवक्षितम् ॥ अ
तएवा पुन स्मरणामित्युक्तं ॥ **दृष्टमिति** ॥ दृष्टं नास्ती काल्पिते मविष्ठानद्वयव्यातिरेकेनेत्यागमादिजनितवोधेन मनसः ॥ संकल्पविकल्पात्मका दन्तव्यं न
ता दृष्टमार्जनं सम्पन्नं जातं चेत्तर्हि निर्वृत्ता निर्वृत्ति स्मोक्तसुखमुत्पन्ना मिद्वक्ता भवति तस्या विषयसुखवत्ता तिसयत्वं वा न याति पनेति दृष्टमिति प्यात्वं
निश्चयपदार्थसहितता सना निवृत्तेस्तत्रागा उदयात्ततो विमुखं विवक्ष्य लानं दमक्याहते ॥ ततो विगतप्रतिवाधापनो न कृतज्ञाना त्रिषुभिर्भवती
(तीतिभावः) ७ ॥ ४ ॥

त्रिषावलेनाचित्तस्य विषयवैमुरध्यमसम्पादयतां दोषमाह ॥ **दोषमाह ॥** अन्यथेति ॥ उक्तविधयान्तमुरित्तं सम्पादयति मुरित्तया सास्त्रगर्तेषु
 सास्त्रापेवगर्ती अवगच्छेत्तु ठतां गात्रवेष्टनं कर्तव्यतामहाविमस्याज्ञाधहाविमाज्ञास्तेषामवृत्तविदां भवतां भनहाजादीनां कल्पेनपि अतिमहता ॥
 कालेनापिनिर्वातिमोक्षसुरवंनभवति ॥ अपवा अकृत्विमाज्ञानांमितिपदद्वयं ॥ अज्ञानामहाविमानिर्वातिर्नभवतीतिस्मृत् ॥ यथागर्तेषु ठतां
 कस्मिन्नेषो गात्रभंगादिः ॥ स्वायभवति ॥ तथावतिर्मुखाणां सास्त्राववादिः ॥ स्वायैवभवतिभवतिनमुखायेतिभावः ॥ तौ वै नृपमाज्जनं ॥ १२५ ॥ वासनानि ॥

॥ ११० ॥ श=२

॥ अन्यथासास्त्रगर्तेषु ठतांभवतामिति ॥ भवत्यकृत्विमाज्ञानां कल्पेनपिनानिर्वातिः ॥ ८ ॥ असेषेतापरीत्यागोवासनानां पउत्तमः ॥
 ॥ मोक्षइत्युच्यते सद्भिः सपवाविमलकमः ॥ ९ ॥ वासनाद्विविधाज्ञेयाश्चावमालिना तथा ॥ मालिना जत्मनो हतः शुद्धा जन्मविनाशि

हन्ति वा नैव भवति यतो वा मनस्यागो हृदयमाज्जनादिदानामोक्षस्यो त्तमोपायत्वादुष्टेयं रत्नाह ॥ **अरोषेति ॥** वासनात्यागस्य कथं मोक्ष
 त्वमित्याशङ्क्योपरागदित्यभिप्रेत्याह ॥ स एवेति ॥ वासनात्याग एव विमलकमो निम्नलोपायो मोक्षस्येति ॥ वासनात्यागो मोक्षोपाय इति समाप्त्योक्ते
 न विरोधेतात्पर्यासनात्यागे प्राप्ते शुद्धवासनानत्याग्येति दर्शयितुं वासनाद्वैविध्यमाह ॥ **वासनेति ॥** तयोर्विहङ्गोकाप्यकिं न त्वं दर्शयति ॥ हे योपाय
 यत्वाज्ञापनार्थमालिनेति ॥ १० ॥

श्री॥
॥ ५ ॥

तत्रमलिनवासभायलक्षणांमाह॥ **अज्ञानेति॥** अज्ञानेनसुखनसुदृढः सुनिविजेवा आकाशोयस्याः सातथोक्ता॥ अज्ञानेहिसातिवासनायानि विडम्ब
नान्पदार्थं धीयतेसातज्ञेयनवनेननिविडेनदृष्टेनाहंकारेणाशालतेरोभतइतिवनाहंकारशालिनी॥ शुद्धवासनालक्षणांमाह॥ **पुनर्जनेति॥** संसृष्ट
बीजवत्सम्भर्जितबीजवत्पुनः प्ररोहायोग्यास्पिता॥ देहाधैधियतेवर्त्तमानदेहास्थित्यधैधियतोसातज्ञेयासातज्ञेयंवल्लयस्यानिमित्तभूतायासा

॥ अज्ञानसुखनाकानावनाहंकारशालिनी॥ पुनर्जन्मकरीश्रोक्तामालिनावासनावुधैः॥ पुनर्जन्मांतनत्पक्तास्तथासंभृष्टबीजवत्॥
॥ देहाधैधियतेसातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यते॥ १२॥ ये शुद्धवासनाभूयोनजन्मानर्थभाजनम्॥ सातज्ञेयास्तउच्यतेजीवन्मुक्तामहावियः॥ १३॥

तथोक्ताउक्तमेवार्थं प्रपंचयति॥ **ये शुद्धेति॥** जन्मेवानर्थस्तत्पभाजनपार्त्रजन्मानर्थभाजनयेप्रवृत्ताः शुद्धवासनाभवन्तिसातज्ञेयामहाधियस्तेभूयोजन्मा
नर्थभाजननमवन्तितेवजीवन्मुक्ताउच्यते॥ **योजना॥** यस्माच्छुद्धाशुद्धवासनापर्वलक्षणातस्मान्मुमुक्षुणाशुद्धवासनानत्पाज्या॥ किंचुमालिनावास
नेवाशुद्धाशुद्धयत्नतः संपाद्येतिमुद्रयाय॥ १३॥

॥ ५ ॥

एवंतावजीवन्मुक्तिसाधनविज्ञानोपायभूयंतसमाधिः सोपायं मुक्तिं तदुपायलक्षांशास्त्रार्थवार्त्तं स्तोत्रेणामिवायेदानीं केनक्रमेण जीवन्मुक्तिपदलक्षकं
संसारसंकटे व्यवहृतवाच ॥ राम इति प्रथमोऽत्र तत्र त्रितिता पूर्वकमाहो तत्र यथसंभवे जीवन्मुक्तौ त्वादिना जीवन्मुक्तानां पदं स्थानं स्यात्तज्जनिवानां पदं मानं

॥ जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो मत्तमना ॥ तत्रैहं गृणु वक्ष्यामि जना मनसा शान्तये ॥ १४ ॥ विद्या गृह्णाद्विनिःकम्परा मोरा जीवलोचनः ॥ दिवसा ॥
॥ न्यनयजेहेलीलाभि नकुतोभयः ॥ १५ ॥ अथ गच्छाति काले तुरामस्य गुणा शालिनः ॥ तीर्थं पुन्या अम ओती दुष्टमुक्तां ठितं मनः ॥ १६ ॥ राघवाय चित्तये ॥
॥ त्वैव मुपेत्य वनागोपि तु ॥ हंसः पद्माविव नवो जया तनखकेशना ॥ १७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ तीर्थानि देवसंभ्रानि वना न्यायत नानि व ॥ ५८ ॥ मुक्तां ठितं ता ॥
॥ तममेदं नाथ मानसं ॥ तदैतामार्थिता पूर्वं सिफला कर्तुं मर्हसि ॥ नासौ सीधवनेनायत्तया यो र्थनिमानितः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

इति लक्षां यथा येन प्रकारेण ये क्रमेणोत्पत्तिः ॥ विद्या गृह्णाद्विनिःकम्परा मोरा जीवलोचनः ॥ तीर्थानि पुन्या अमोखतेषां ओतीः पंक्तीः ॥ उत्कीर्णो
त्कीर्णकालास्य संजातेति उत्कीर्णं संजातं उवाच मित्यर्थः ॥ नवावमिनवो नखा एव केशनाः ॥ विजल्यायो स्वनायोस्तौ तथोक्ते ॥ देवसंभ्रानि देवालयाः ॥ आयतना
निवैत्यानि ॥ वैद्यमायतनं लुप्तं ॥ इत्यमरः ॥ तत्र स्मादर्थ्यावकः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

श्रीः

६

6

सममित्यव्ययसार्धसार्कसार्धसमं सहेत्यमन ॥ अमुं च मोचनमकनोत ॥ न तत्र सार्धतो दिवसो न कत्र दिवसस्तस्मिन् निवगात्त ॥ जित ॥ जाजलानि वातवहुलदेरात्र ॥

॥ इति संप्राप्तो राजा वासिष्ठेन समंततः ॥ विचार्य मुच्ये देवेन रामं प्रथममर्थिनं ॥ २० ॥ शुभेन सत्रं दिवसे म्वात्स्यांसह नावव ॥ निवगात्त गृह्णात्त ॥ २१ ॥
॥ स्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः ॥ अपारम्पस्वकात्तस्मात्क्रमात्कोशलमंडलात् ॥ स्नानं न जपयानं पूर्वकं संपदं ॥ २२ ॥ नदीस्तीर्थानि प्राप्या निवनाया ॥
॥ यतनानि च ॥ जाजलानि दिनात्ते सुतद्वान्यवमतीभृता ॥ २३ ॥ अमना किंच न मानवमानितः समवलोक्य महीमाविलामिमां ॥ उपययोस्वर्गं न वनं ॥
॥ नो विहृतादिकृषीव लोकानि वेश्वनः ॥ २४ ॥ जालपुष्पाभुजालिवाते र्थिकी तां पुनर्वासीनां ॥ अविवेश पुनर्वासीमां जयनो विष्टपं यथा ॥ २५ ॥ इवांससं ॥
॥ सुखे गेहे ततः प्रभृतिरावव ॥ वारियश्च विविधाकाराश्च देशा वानापीतस्ततः ॥ २६ ॥ प्रातउत्पायरासोसौ हृत्वा संख्यं यथाविधि ॥ सभासंस्थं पदं न समं स्वं ॥

जाजलं वातभूयेष्टमिति वचनात् ॥ अथ वा जाजलं मनुभूमिगतानां पतत्तन्वन्धीनि स्यातां निजाजलानि ॥ विहृता कीडितादिशोघेन सतपोक्तः ॥ जयन्तश्च
सुतः ॥ विष्टयः स्वर्गः ॥ इवांसडाषितवाश्च ॥ संभार्यासंस्थासंस्थिति र्यस्य ससभासंस्थः ॥ २७ ॥

६

ज्ञानं गर्भेयासां कथानां तामिः ॥ आषेष्के स्यान्मृगया वा च यथा सदनं गृहं ॥ एवं दिनसमाधाना ॥ इत्येकं पदं ॥ नृपाते संव्यवहारात्मनो ज्ञया राजोचितं संव्यवहारेण ॥

॥ कथामिः सुपवित्रामिः सवसिष्ठादिभिः सह ॥ स्फित्यादिनवमुमर्गिज्ञानगर्भामिः गृहं ॥ २८ ॥ जगामपि त्रुत्तातो महत्पादो नया वृत्तः ॥ वराहमहिः ॥
॥ आकीर्णं दिनमाषेष्के कथा ॥ २९ ॥ तत आगत्य सदनं कृत्वा स्नानादिकं कर्म ॥ सामिन्वाधवो धन्वानी नाय स सुहृन्नेया ॥ ३० ॥ एवं दिनसमाधानो ध्यात्वा ॥
॥ सह राघवः ॥ आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवासापि तु गृहं ॥ ३१ ॥ नृपाते संव्यवहारात्मनो ज्ञया स्वजनचेतसि वाङ्मयानया ॥ पतिनिनायदिना नि सवेष्टया ॥
॥ स्तुतसुधानसपेवात्नं ॥ ३२ ॥ पा = १ ॥

मनोरमया सजनचेतासि सजनचित्ते वाङ्मया ज्योत्स्नावदानं चकारिणा स्तुतसुधानसपेवात्नया ॥ स्तुतः प्रस्तुतः ॥ स्तुप्रश्नवा इति धातोः ॥ सुधानसोः मृत्तनसस्तव ॥
त्पेवात्नयामस्तुतया ॥ ३२ ॥

७
 अथैवं ह्युत्तमानि श्रेयसोपायपनिपाटीफलानि सन्निपूर्वकं स्ववर्णाश्रमकर्मविद्यानामुपायो तत्र तिष्ठतः पापक्षयः ॥ अपि न पापं पश्यन् ददातीति श्रुतेः ॥ ततश्च न
 स्पष्टविवेकज्ञानतातः संज्ञानत्वं परिज्ञानं ततो वैनाय्यादिततो मुमुक्षुत्वं ततो मोक्षसाधनागमेषां ॥ ततः सर्वकर्मन्यासः ॥ ततो गुणवर्णाश्रमसंन्यासः ॥ ततः अवान्ताय
 तद्वान् ॥ ततो ब्रह्मात्मसाक्षात्त्वान् ॥ ततोऽज्ञानविनाशः ॥ ततः स्वराज्य एवावस्थानं ॥ एवमवसादो अस्माच्चैनीनात्ममुत्पायपन्योतिर्यसं पश्यन्नेन रूपेणाभिनिष्ठा

॥ अथो न षोडशोर्ध्ववर्तमानो न युक्तः ॥ जगामात्रुदिनं काशं खिन्नपीवामलं सनः ॥ ३३ ॥ क्रमादस्य विशालाक्षी पाण्डुता मुखमादये ॥ पाको लुल्लदलं सुल्लं ॥
 ॥ शालिमानि वावुर्जः ॥ ३४ ॥ कपोलतलसंलीलापानिः पद्मासनस्थितः ॥ विना पनवसत्सूक्ष्मी मध्यपानावभूवत् ॥ ३५ ॥ ॥

घतश्रुति श्रुतेरिति ॥ तामिमां प्रवृजिगुत्तनामवनाकमलभजननाभिनत कतिपयपुत्रघोनेयस्यासुकी पुत्रघोत्तममापितोकात्रिज्ज कपाव्रजविघाषिकारिउ
 नं पदानेनासनधौ दर्शयिषुस्तस्यानेकामकम्पि उद्यानमतीतयं पतं दर्भेणाख्यापेदानी तत्सलं विवेकवैनाय्यलक्षणां दर्शयति ॥ तथेति ॥ उन षोडशानां षोडशं ॥ उनश्च
 तत् षोडशं च तस्मिन्नासमाप्तप्राये षोडश इत्यर्थः ॥ विशालाक्षमिति ॥ वरुञ्चीति ॥ पाकेन ॥ कालपाकेन ॥ उत्प्लुत्तानि विकसिता निदलानि यस्यामुजस्य तत्र योक्तम् ॥ सहालि
 मालपावर्ततश्रुतिशालिमान् ॥ तूष्णीं बभूवेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

परमदुर्मनाः ॥ अत्यन्तमहृष्टचित्तः ॥ लिपिकर्माणां अर्पितं समर्पितमित्यादौ चित्रेणोपमायस्पर्शतथोक्तः ॥ **परिजनेन** सेवकजनेन घनानि विडा दृष्टव ॥ उत्संगो
क्तः ॥ एवं विष्कामकर्मफलं वेनाग्नं संज्ञेयोऽतिपाद्यैतदेव प्रसन्ननाम्ना विस्तरेण प्रतिपादयिषुः ॥ अथ श्रीत्यर्थं असज्जमातः ॥ पतासिन्नित्यादिना ॥ अतो विधुतः ॥

॥ कृशाङ्गारवित्तया युक्तः खेदीपनमदुर्मनाः ॥ नो वाचकस्य विक्लिष्टलिपिकर्मार्पितो यमः ॥ ३६ ॥ खेदात्परिजनेनासौ प्रार्थमानः पुनः पुनः ॥
॥ चकाराद्रिकमाचारं परिहृत्य न सुरवास्तुजः ॥ ३७ ॥ काते पुत्रघनावित्तेत्येवं दशानधेनूपे ॥ दृष्टीतिस्त्रिग्वया वाचा हात्पोतंगे पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ नाकिञ्चि ॥
॥ तातमेतुः खमिमुक्त्वा पितुर्नकगः ॥ रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव श्रमतिष्ठति ॥ ३९ ॥ एतास्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ॥ महाविभ्रमा इष्टं ॥
॥ तमयो ध्यानराषिपैः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा माणितं लक्ष्म्या निवेद्य स्वाति विष्टनं ॥ ब्रह्मवदनो राजा स्वयमर्चयन्त्यवेदयत ॥ ४१ ॥ उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्रा ॥
॥ यक्षीमते ॥ पाद्यमर्घ्यवर्गां चैव भूयो भूयो न्यवेदयत ॥ ४२ ॥ अर्घ्ययित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत ॥ ब्राह्मणः प्रयतो वाकामिदं ब्रीत मनानुपः ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणः ॥ **लक्ष्म्या** ब्रह्मवर्चसयात्मिकया वृताद्ययनजात्यागता दीप्तिर्दिव्यलवर्चसां माणितं संजातमालं मालाकानलक्ष्म्या हृतमित्यर्थः ॥ स्वाति विष्टनं
स्वातिसिनम् ॥ ४३ ॥

श्रीः॥

८॥

४

असंकीतमसंकाल्पितमुपनीतमसांकीतोपनीततेन मतं कल्पं स्वीयना समीपं प्रापितेनेत्यर्थः॥ भास्वतादीनि मतादीनि मदिषयत्वात्॥ विस्पष्टेनेति व॥ अथवा
सांकीतोपनीतत्वं भास्वत्वं च प्रसिद्धमेव॥ अनुगृहीतत्वं दर्शयति यदनादीति॥ अनाद्यपि प्रागभावदनिर्णयमाहृदित्याह॥ अपायेति॥ अपायो विनाशः॥ अनेपाप्यपिसादृशपा
त्यर्थं सवदत अनादीति॥ आद्यत्वं हितस्यापिन कूटस्थानित्यत्वं॥ जगन्निर्णयवादिनः पृथिव्यादिवदित्यत्राह॥ अनुत्तममिति॥ पृथिव्यादिवत्॥ दिक्तासं ब्रह्मादिता वयवनेन

॥ असंकीतोपनीतेन भास्वतादर्शनेनेते॥ साधोस्वगृहीताः स्मोर्विगो वाचुजावानाः॥ ४४॥ यदनादियदनुत्तमं यदपायविवर्जितं॥ ततानन्दसुखं प्रा
॥ ज्ञमयत्वं दर्शनामुने॥ ४५॥ यथा मृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमवर्षके॥ यथाऽन्धस्येका प्राप्तिर्भविदागमनं तथा॥ ४६॥ यथा हर्षेन भोगत्यामृतस्य पु
॥ नरागमात्॥ तथा त्वदागमाद्ब्रह्मस्वागतत्वेन ज्ञानमुने॥ ४७॥

॥

॥

॥

भवतीत्यनुचिन्तयन् स्पर्शानित्यामित्यर्थः॥ आनन्दसुखं ब्रह्मसुखं आनन्दब्रह्मेति व्यञ्जनात्॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म यदेव आकाश आनन्देन स्यादिति॥ अत्यानन्दशब्दा
र्पितया ब्रह्मणा॥ प्रसिद्धत्वात्॥ यथा मृतस्येत्यत्र अमृतस्येति यदन्वेदः॥ ४७॥

८॥

काम्यइतिकामः॥ शीतयत्यपतापं कनोति॥ इवशास्त्रेऽधानात्॥ **विगतोति॥** ३४॥ अर्थमात्रविषया रागरत्यादिविषयविषयः॥ अप्राप्तेर्येवार्थनामात्रमिच्छा॥ प्राप्तौ
वा प्रार्थनानागइतिकेचित॥ मासुपागतइति यदिपमत्युत्तमिति सन्धः॥ **येनार्थेन** प्रयोजनेन प्राप्तोति तदर्थं यन्मया कार्यं कृतमित्येव विदित्यन्य॥ त्वत्तेतु

॥ कश्चते पुनरमः कामः किंच ते कनवापहं॥ तीर्थभूतोसिये विप्राः प्राप्ताः परमधा र्मिकाः॥ ४८॥ गङ्गाजलाभिषेन यथा प्रीतिर्भवेन्मम॥ तत्पात्र॥
॥ दर्शनात्प्रीतिरनः शीतयतीवम॥ गतेष्टुभवेन्नो बोधीतनागो निनामय॥ ६६॥ मत्पुत्रं ब्रह्म न्यद्रवान्मासुपागतः॥ ५०॥ यत्कार्यं येनार्थेन प्राप्तो॥
॥ सिमुनिपुजव॥ कृतमित्येव तद्विद्विमान्योसि हि भूशमस॥ ५१॥ तच्छुत्वा राजशार्ङ्गलवाक्यमनुत विस्रानं॥ ६८॥ नो मा महातेजा विश्वामित्रोभ्यभाषत॥ ५२॥
॥ सदृशं राजशूलं तव चेत्तन्महातले॥ महावंशप्रसूतस्य वासिष्ठवसवर्त्तिनः॥ ५३॥ अहं नियममातिष्ठेत्सिद्धार्थं पुत्रपुष्पभ॥ तया विद्वकनाद्यो नाराक्षसाः॥

मान्योऽसीति॥ **हृष्टानिहृष्टा** उद्भिन्नानि रोमाणी यस्य स तथा॥ **राजशार्ङ्गलः** राजश्रेष्ठः॥ सितशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवचका इत्यमरः॥ आतिष्ठे अवलम्बे
यद्यपि विश्वामित्रः कृतार्थस्तथापि लोकदृष्टिमाश्रीत्याह॥ **सिद्धार्थमिति॥** कार्यकानां संवातस्य ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्तिः सिद्धिः कर्मणा साक्षान्मुक्तिरक्ष
तासिद्धेन संभवात् ममतस्य नियमस्यार्थवद्वकनाइति सन्धः॥ ५४॥

ममसंस्थिताः ५४

ननु बालकस्य कथमेतादृशं साम्प्रथं प्रियत इत्यंतव प्रति ज्ञेयत आह ॥ अहमिति ॥ महात्मानसं कल्प्यमात्रेण जगतकुटीसनन विवृटन परीयासं पनमात्मा
न वेद जानासि ॥ यदि धर्म इति ॥ धर्मादिकं ते मनस्यो ज्यतया यदा स्थितं तत्र हि ॥ अतस्त्वं ॥ स्वीयमात्मजं पुर्वकं श्रुतमाभिप्रेतमिष्टं गुरुमहिसि ॥ उपनमात्

॥ अहं वेदमाहात्मानं रामं राजीवलोचनं ॥ वामिष्टं च महातेजा ये चान्ये तीर्षदाक्षिणः ॥ यदि धर्मो महत्त्वं वयं शक्ते मनसा स्थितम् ॥ तन्ममि
॥ स्वमाभिप्रेत्य तमात्मजं गतुमर्हसि ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थं संहितं वचः ॥ त्विराममहातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ तच्छ्रुत्वा राज
॥ बाहू लो विश्वामित्रस्य भाषितं ॥ मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः स दैन्याद्येदमब्रवीत् ॥ इदं षोडशवर्षं यं रामो राजीवलोचनः ॥ न मुद्योग्यमातस्य
॥ पश्यामि सहजात्तमे ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याः परीरुतीरं स्थितं ॥ तथा परिहृतो युद्धं तस्यामि पिपीती तासिनां ॥ बालो रामस्त्वनीकेषु नज
॥ नातिबलावलं ॥ अतः पुरा हते दृष्टानानेनान्याराणां बालीः ॥

स्त्रीवभूवेत्यर्थः ॥ षोडशानां पूरकं षोडशतं वत द्रष्टुं च दुर्गं किं विन्यूनं षोडशवर्षं यस्य स तथा पिपीती सीतानां मांसादीनां रक्तसां ॥ पिसितं तं बलं मां
संपलनं क्व व्यमाभिषामित्यमनः ॥ नना बाली युद्धं भूमिः ॥

श्रीः॥
१०॥

नववर्षसहस्राणिती कवित्वाष्टिवर्षसहस्राणित्यत्र राक्षसात्प्रतिनीयते॥ यदीतिसर्वं॥ तर्हि नामाप्रदानेऽन्यदापीनामित्रं शांकि तमस्तीत्याह॥ अन्योति॥

॥ नववर्षसहस्राणिममजातस्य कोटीक॥ उः खेनोत्पादितास्ते तु वत्सानः पुत्रकामया॥ प्रधानभूतस्तेष्वेको रामः कमललोचनः॥ तस्मिन्नेह॥
॥ त्रयोप्यन्ये वानयन्ति न जीवितं॥ स एव रामो भवता नीयते राक्षसात्प्रति॥ यदित्युवहीनत्वं मृतमेवासु विद्धि मायु॥ अन्यद्यदि मे वि॥
॥ ह्यं करोति स हि नावा॥ ततो युधि न शक्ताः स्मो वयं तस्य उनात्मनः॥ काले काले दृष्ट्वा भिन्ना भूति वीर्य विभूतयः॥ भूतेषु भुङ्क्ष्या॥
॥ त्ति प्रनीयते च कालतः॥ अयस्मीत्सु वयं काले रावाणादिषु शत्रुषु॥ न शमयः पुनस्पादुनीयते नैषानि श्वय॥ ॥ ॥

ननु रावाणां स्पैर्वा विधं वीर्यं कुतः॥ कुतश्च भवतां रावाणां देनषाधिक बलककुत्सपादिव स प्रसूतानां तद्विपर्यय इत्यत आह॥ काल इत्यादिना॥ दृष्ट्वा भि
न्ना असौऽन्य विलक्षणा भूति वीर्य विभूतयो बहुसौ र्यसम्पदः॥ काले काले॥ अभिषक्ता नुकूलेषु भूतेषु अभ्युदयमभिव्यक्तिं यान्ति॥ कालतः प्रलयः॥

अस्मिन्काले अस्मिन्काले ननु रावाणादिषु शत्रुषु
नियतिश्चिन्ति॥

कालस्य प्रातिकूल्यमेव दर्शयति ॥ अयमन्यतम इति ॥ पेलवीकृतसज्जनः ॥ विनलीकृतसाधुजनः ॥ धनानिवन्तनसांद्रपेलवां विनलीकृतान्वित्यमनः ॥
अयंकालोऽन्यतमः ॥ अत्यनमन्यः ॥ पूर्वस्मादत्यन्तविपरीत इत्यर्थः ॥ वार्धकं हृदयं हृदयकश्च जर्जनो वार्धकजर्जनः ॥ उन्धोऽराकोपि राघवो वार्धका ॥

॥ अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः ॥ राघवोऽपि गतो दैन्यं यत्र बाधकजर्जनः ॥ तथुत्वावचनं तस्य स्नेहपर्यकुलाक्षरं ॥ समसुःको
॥ श्रीकोवाकं च त्रुवावमतीपतीम् ॥ करिष्यामीति संश्रुय प्रतीक्षा तालुमिधसि ॥ सत्त्ववाक् केशरी भूत्वा मृगतामभिवाञ्छति ॥ यदित्वमक्ष
॥ मोराजद्रुगमिष्यामि यथागतम् ॥ हीनप्रतिज्ञः काकुत्स्थसुरवीभवसवां ववश्च ॥ नास्मिन्कोपपरीतेत विश्वामित्रे महात्मानि ॥ बवालवसु
॥ बाहूतत्रोसुनां श्रमयमाविशत ॥ कोशमिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महासुनि ॥ शान्तिमात्रसुब्रतो धीमान् वसिष्ठो वाक्मम इवीत ॥ इक्ष्वाकु
॥ वंशयातोऽपि स्वयं शानथोऽपि सत्र ॥ न पालयासि वेदाकीकोपनः पालयिष्यति ॥ शुष्मदादिप्राप्तिनेन व्यवहाने ताज्जवः ॥ मयि निनि
॥ विमुञ्चति तां बालुत्वमर्हसि ॥ उन्धोऽराकोपि राघवो वार्धका ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रवानैर्न राक्षसांतिनाक्षसाः ॥ ॥ ॥

वस्पायामिव जर्जनो भूत्वा यत्र यास्मिन् काले दैन्यं हीनमावऽऽरवितां गतः ॥ राघवसगोदसरथविषय इति कोचित ॥ कोरीकः कुशीकगोत्रो विश्वा
मित्रः ॥ केशरीतिहः ॥ अक्रमो समर्थः काकुत्स्थोऽपि सवो धनं सामिवाय ॥ ॥ ॥

श्रीः ॥
११ ॥

कृतान्यधस्तात्साधितानिवाच्यस्वागीयेनसकृतास्वस्ती ॥ राक्षसि शक्ताभविष्यन्ति वर्षयितुमिति शेषः ॥ कुतो रामः कुत्र नाम इत्यर्थः ॥ परिब्राह्मि
ताम् ॥ परिब्राजां सन्यासिनां धम्मनिपरेत्यादयो यस्य सतथोक्तस्ती ॥ उदेति हृष्याते ॥ आरमायाति विपीदतीत्येतदनायासपदनिर्वाणाम् ॥ काकल्या
॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ तथा वसिष्ठे ब्रुवति रामं भृत्यजना नृपः ॥ कथं कीदृक् कुतो राम इति पप्रच्छ बुद्धिमात्र ॥ ॥ रामभृत्या उबु ॥ रामो राजीवपत्राक्षो
॥ यतः प्रभृतिवागतः ॥ सविप्रस्तीर्थयात्रायास्ततः प्रभृति दुर्मनः ॥ पत्रप्रार्थनया स्माकीने जव्यापारमान्तिर्क ॥ सोयमाम्भानवदनः करोति न
॥ करोति वा ॥ किं सम्पदा किं विपदा किं गेहेनाकीमीकितैः ॥ सर्वमेवासदितुन्नातृस्तीमेकोवतिष्ठते ॥ वस्त्रपानाशनादानपनासुखतया तथा परि
॥ ब्राह्मिणां राजद्रसोऽनुयातयास्विनं ॥ नाभिमानमुपादत्तेनाभिवाञ्छति राजताम् ॥ नोदेति नास्तमायाति मुखदुःखानि हृतिषु ॥ नीतमा
॥ सुननायासपदसंप्राप्तिवर्जितैः ॥ वेष्टितैरिति काकल्याभूयोभूयः प्रगायति ॥ आपदामेकवामावासमभिवाञ्छासि किं वन ॥ अनाशीष्येति
॥ सर्वत्र मार्थिभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८८ ॥

कलसूक्ष्मवाचीना ॥ काकली तु कले सूक्ष्म इत्यमरः ॥ तेऽर्थिर् ॥ आपदामेकं मुख्यमावासी निलयं धनी किमर्थमभिवांछासि ॥ अभीक्ष्णीयानाशीष्यच्च
उशासनं कृत्वा सर्वस्वमर्थिने याचकाय प्रयच्छति ॥ इति पातितादृशं चेत्तत्सत्यं किं कुर्मो न विप्र इति संबंधः ॥ ८८ ॥

प्रकृतमेव वतारेतरासंनिवेशायितुं यः कर्मः ॥ इदं शोभासत्त्वोऽस्मिन्महीतले कश्चिदस्मात् ॥ को नु स्यादित्यन्वयः ॥ मत्तनुदयः ॥ परमानंदाविर्भा
॥ ॥ नविप्रः किंमहावातोस्तस्य तादृशवेतसः ॥ कूर्मः कमलपत्राक्षगातिरत्र हि नो भवात् ॥ इदं शः स्यान्महासत्त्वः कश्चास्मिन्महीतले ॥ प्रा
॥ कृतमेव वतारेतं यो नियोजयितुं कर्मः ॥ ८१ ॥ विद्वान्मित्रोवाच ॥ एवं वेत्तं महाप्राज्ञं भवत्तोरयुनन्दन ॥ इदं न यत्तु त्वरीताहरीताहरीणा इव ॥
॥ ८२ ॥ एष मोहोऽयुपतेनाप्योनापिराजतः ॥ विवेकवैराग्यकृतो बोध एष महोदय ॥ एतास्मिन्मातृते युक्ता मोहोऽयुनन्दन ॥ विद्यातीमेव
॥ तीपदे तस्मिन् च यासि चोत्तमे ॥ ८४ ॥ निजां व प्रकृतामेव व्यवहानपनम्यनां ॥ परिणामिनामन्य आचरिष्यत्यादितां ॥ ८५ ॥ एवं मुनीन् बुधुवति
॥ पितुः पादाभि नन्दन ॥ कर्तुमभ्याजगामाथ रामः कमललोचनः ॥ ८६ ॥ प्रथमं पितनं पश्चात्पुनीमान्येकमानितौ ॥ ततो विद्वांसस्तौ वं वृद्ध
॥ प्रानामततो गुह्य ॥ जगत्ततो दृष्ट्वा मना कसूद्रा ततो गिरा ॥ राजलोकेन विहीतोऽतो प्राणामपरंपरां ॥ ८८ ॥ ॥ ॥
वोयस्मात्ततोक्तपद ॥ मोहो बोध इति ॥ मोहस्मै तादृशस्य बोधहेतुत्वा उपवर्धते ॥ मना कसूद्रा इदं दृष्ट ॥ शीतः कम्पनेन ॥ ८८ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥

॥१२॥

न्यविवक्षत॥ उपवेशनमकार्षीति॥ विशप्रवेशनइतिधातोर्लुङ्॥ प्रथमपुत्रपैकवचनी॥ नेर्विशइतिमूत्रादात्मनेपदं॥ परिपेतवाः प्रविनत्ताः॥ प्रसनाः प्र
वानः॥ ५॥ तिनैडक्तेपोयेषांतेनैडउक्तेषाः॥ ५८॥ अन्नंभोव्यापानोयेषांतेडनारंभाः॥ यदाउउक्तामाः॥ ५॥ साध्याइत्यर्थः॥ अतश्चइवा॥ अबलविदिव॥ क
ल्लोला महोर्मयः॥ व्यामोहसागनेकल्लोलाः॥ प्रवाणपदः॥ आगनेशालित्वंतुदीदीनताशालित्वं॥ शीशीरोजउइत्यमनः॥ संक्षेपेतापूर्वप्रतिपादि
॥ ५॥ उत्सुष्यपुत्रतिष्ठेतीवदत्तेवंमहीपते॥ भूमोपरिजनास्तीर्तावासीनेसत्यविक्रत॥ ५९॥ दत्तारथउवाच॥ पुत्रप्राप्तविवेकस्त्वैकल्याणानाविभाजनं
उडवज्जीपाधिकुध्याखेपायात्मानपीयतां॥ ६०॥ ब्रह्मविप्रगुरुप्रोक्तातादृशेनानानुतिष्ठता॥ यदमारुह्यतेप्रापेनमोहमनुवावता॥ ६१॥ तावदेवापद्रोहने
॥ तिष्ठन्निपरीपेतवाः॥ यावदेवनमोहस्यप्रसारःपुत्रपीयते॥ ६२॥ बालिष्ठउवाच॥ राजपुत्रमहाबाहोशूरस्त्वंविजितास्त्वया॥ ५७॥ तद्येपाडनानंभाअप्यमी
॥ विषयारयः॥ ६३॥ कीमतश्चज्ञानार्थयोगेव्यामोहसागने॥ विनिमज्जसिकल्लोलवरुलेजाप्रशालिनी॥ ६४॥ विश्वामित्रउवाच॥ किंनिष्ठाः केवतेकेन
किंयन्तःकानातो नते॥ आधयःप्रविलुम्पलुम्यान्निमनोगेहमिवाखवः॥ ६५॥

तस्यैवाग्न्यस्यविस्तारोपाप्रतिपादकोत्तरसदर्थोत्पानहेतुमुक्तात्॥ विश्वामित्रप्रश्नानुपादिपति॥ किंनिष्ठाइति॥ आखवोमूखकागेहमिव॥ येमनःपीडाल
रूपाआधयःतेतवमनोविलुप्यन्ति॥ विशेषेणानाकिदन्तेतेकिंनिष्ठाः॥ केषुविषयेषुनितरांतिष्ठतीति॥ किंनिष्ठाः॥ केवस्वदपतःकेनकानातो नजाताः॥ ६५॥
किंयमित्परिमानाः॥ ६५॥

॥१२॥

चरन्तं नानस्य निष्प्रयोजनत्वशंकां शतयति ॥ अनव आधयो येन प्राप्तेना भिमतेन सर्वेत्वां पुनर्निभेत्पानियथा भिषेत्तत्सर्वमेव त्वमा शु प्राप्स्यसि ब्रूही
॥ न्वयः ॥ केतुर्ध्वजः ॥ यथानयस्य केतुर्नलं कानस्तथा रतुर्वशस्यालं कान इत्यर्थः ॥ ५ विना नाम मथानि विलासो विलासो गर्भेयस्य तत्तथा ॥ विना वा हो मेवः ॥ व

॥ यथा भिमतमा शुर्वी ब्रूहि प्राप्स्यसि चानव ॥ सर्व एव पुनर्येन भेत्पानित्वां तु नाधयः ॥ ६ ॥ इत्युक्तं मस्य सुमते रतुर्वश केतुना कर्णवाक्य ॥
॥ मुचिता र्थविलासगर्भे ॥ तापात्ययेन भासि गार्जितवारिवाहेव तीयथा तनुमिता भिमतार्थसिद्धिः ॥ ७ ॥ ० ॥ इति श्रीवाल्मीकिये मो
॥ श्लोपाय वैराग्यप्रकाशकनामो वैराग्योत्पत्तिप्रतिपादनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

निमयूनः ॥ अनुमिता भिमतस्यार्थस्य प्रयोजनार्थस्य प्रयोजनस्यासिद्धिर्येन सतथोक्तः ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्पुनर्महामपरिब्राजकाचार्येण निमसुखपूज्य
पादसिष्य श्रीमत्तत्सुखाविनवितायां वासिष्ठचडिकायां वैराग्यप्रकाशो वैराग्यसंभूतिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रीः ॥
॥१३॥

पूर्वसंज्ञेपेताप्रतिपादितं वैनागपं विस्तरेण प्रतिपादयतु मुनेन यथसंभवेति तात्पर्यमिवादिष्मत्तमवौतत्रातीतसंगते किं निष्ठा इत्यादिप्रश्ना उपनिष्ठाः ॥ तत्रिचयार्थव
चनमुवाच राम इत्याह ॥ इतीति ॥ मन्थरमद्गामिगंभीरमित्यर्थः ॥ मन्दगामी तु मन्थन इत्यर्थः ॥ अं बु धिः समुद्रो मेखला कांची यस्याः सा तथोक्ता तां ॥ इदं शो वन्स

॥ वाल्मीकि उवाच ॥ इति दृष्टो मुनीन् देवा समाश्वास्य सनातनव ॥ उवाच वचनं चाह परिपूर्णा र्थमन्यत्र ॥ १ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्भवता ॥
॥ दृष्टो यथा वदुना विलम्ब ॥ कथं याम्यहमज्ञो लोको लब्धयति स द्रव ॥ २ ॥ अहं तावदयं जातो निजेऽस्मिन्मदिनेऽपि तु ॥ क्रमेण वृद्धिं संप्राप्तां प्रा ॥
॥ स विद्यश्वसंस्थितः ॥ ततः स गवानपनोभूत्वा हं मुनिनायकौ ॥ ३ ॥ विहंतस्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमस्तु धिमेधलाम् ॥ एतावता च कालेन संसारा ॥
॥ स्थामिमांस्तनू ॥ ४ ॥ प्राउर्ध्वतो मनासि मे विवानः सोयमीदृशः ॥ किन्ना मे दं वदसुखं येयं सानसां स्थितिः ॥ जायते मृयते लोका मृयते जनना

माणा प्रकारः ॥ इयं संसारसंस्थितिः ॥ इयं किञ्चामसुखं वदेत्त्वन्वयः ॥ अशुक्लत्वमेव दर्शयति ॥ जायत इति म्रियते जायते जननं मना विनाशतमित्यर्थः ॥ जन
नाय म्रियते वमृतिश्चाज्ञस्यावश्यं जन्महेतु इत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥१३॥

सवनावनवेष्टिताः सवनावनैः नलंकृता इत्यर्थः ॥ पापाः पापहेतवः ॥ भावापदार्थाः ॥ विभवभ्रमयः ॥ ऐश्वर्यकानां निविभवभ्रमयोभावाः ॥ सर्वपापपापदंस्थानं भव
नीत्यन्वयः ॥ आपदापतय इति क्वचित् ॥ स्वप्नसंसारवन्मनो निर्मित एव संसार इत्याह ॥ अय इति ॥ पनस्पनमसीति ॥ स्वभावतोऽन्योऽन्यसंकोचनहिता ॥ अतः सव
न्वः ॥ हिते दृष्टान्तः ॥ अयः शलाकेति ॥ अयं निर्मित संकुलान्तरायः ॥ शलाकाजलकाष्ठवत्पनस्पनं सवन्वयेति ॥ भावाः पुत्रभावादित्येव पापदार्थाः ॥ केवलं स्वयामन
कल्पनया समभयं पुत्रो ममेयं भावमिमांशं पतिरित्यादित्येव पापदार्थाः ॥ अश्लेष्यने ॥ सवन्वयेति ॥ कोहमिति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिं कानविज्ञानविश्रुतिविधेः केवलानी

॥ अस्थिराः सर्वे एवैते सवनावनवेष्टिताः ॥ आपदापतयः पापाभावाविभवभ्रमयः ॥ ६ ॥ अयः शलाका सदृशाः पनस्पनमसिद्धिनः ॥

॥ अश्लेष्यने केवलं भावामनः कल्पनया स्वया ॥ किनो राज्ञेन किं भोगैः कोहं किमिदमागतं ॥ यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कल्पनामकिमागतं ॥ ८ ॥

मध्ये कोऽहं कतमोहमागतममिच्छन्ति मीदं जगत्किं सत्यमुतासत्यं ॥ सम्पादिवाराणां यां यज्जगन्मिथ्यैव भवेत्तत्र मिथ्यैवास्तु ॥ न हि मिथ्या कदापि सत्यं भवति ॥
तेन कस्य किमागतं नाम ॥ न हि मिथ्या पदार्थेनापकानुपकारो वा कस्य विद्भवति ॥ न हि मरीचिकोदकेन मत्तुभ्रमैर्भूषणं दूषणं वा भवति ॥ अविष्टानभूतस्यात्म
नः कल्पितप्रपञ्चेन किं विदामि भवतीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीः॥

॥१४॥

१५
१ वं संसाम्पत्त्यात्प विवारकस्य किं फलमित्याह ॥ एवमिति ॥ ततस्तस्माद्विशेषादिति न नमसी ॥ पाथिकः पान्थः ॥ मनुष्यमनुभूतिषु ॥ किं निष्ठा इत्यादि प्रश्नोत्तर
नार्थमेव सुप्रोद्घातं कृत्ये दानीं तदुत्तरान्याह ॥ साम्पत्तीति ॥ इदं तं सानुदुःखं कथं केनोपायेन साम्पत्तीति विज्ञया तस्योत्तिदुःखितोऽस्मि ॥ जरदुमोजीति विज्ञ
कोटो निष्कृतः ॥ हर्षं किं केन कानां नाधयः ॥ अवि लुम्पतीति स्यापि प्रश्नस्य संज्ञानां नुपायापनिज्ञानेन कानां नेत्युत्तरमर्थं नैवोक्तामिति वेदित
व्यं ॥ सर्वभोगसमाहृतस्त्वर्थं दुःखमेव वापि सिद्धिनिद्रवेत्याशंक्य सर्वमनर्थकनीडृष्टमेति दर्शयन्नाह वनेकानर्थते तु निवृत्तीत्याह ॥ विज्ञेति ॥ विज्ञानानि

॥ एवं विप्रशतो ब्रह्मरसवैद्ये वततो मम ॥ भावे धरातिनायाता पाथिकस्य मनुष्यव ॥ ॥ साम्पत्तीदं कथं दुःखमिति तस्योत्ति विज्ञया ॥ जनदुःख इवो ॥
॥ त्रेता कोटिना स्थितवन्दिना ॥ संसानुदुःखपाषाणा नीनं ब्रह्मदयोप्यहं ॥ निजलोकभयादेव गलदास्य न नोदिमि ॥ ११ ॥ विज्ञानिवयवक्रागि ॥
॥ नान्दयधनानि मे ॥ संप्रसूतकलत्राणि गृहाण पुत्राय सामिव ॥ १२ ॥

वयः समूहा पववक्राण्युधविशेषायेषां तानितथोक्तागि ॥ धनैरुत्पादितो हि विज्ञानिवयवक्रवद्विज्ञानयंतं प्रउषं ॥ संप्रसूतकलत्राणि ॥ सम्पवक्रवर्षेण
कृतप्रसवानि कलत्राणि पानयेषु गृहेषु तानितथोक्तानि ॥ इत्यापदां ॥ इत्यापदो येषां प्रउषाणां तद्व्यापदो येषां प्रहृष्टा भिरापद्भिना कान्ता नीकुडा विना चक्र
तुल्यविज्ञानसमूहजनकानि चक्राय सा परिहृतभायिणि गृहाणि सुखाय भवति ॥ किंतु दुःखा ये वतथा धनीत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥१४॥

धननिघनजनधनहेतुः श्रीयनिदति ॥ इयमास्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः ॥ आस्मिन्सप्तानेखिता ॥ इतरामहती ॥ इतरो राजमहतो रित्यमनः ॥ परिपेलवापरि
तः समतातट्टायेयं श्रीः सापिसम्मदामुखदानभवति ॥ नूननिश्वयः ॥ प्रत्युतपरिमोहायभवतीति योजना ॥ गुणा मेवाश्रयते लक्ष्मीरिति नियमाभावान्नस्य
आश्रयतोऽप्युक्तमाह ॥ उताति ॥ इतरादुःखेनादुःखान्निवृत्तिनीतियावत् ॥ अथवा आदुःखद्वेनारोहो लक्ष्यते ॥ इतरादुःखः साध्येत्यर्थः ॥ गुणा गु
णा विचानेता विनापाश्वर्गमलम्वते ॥ किलेति वाक्तासंभाव्ययोरित्यमनः ॥ राजप्रकृतिवद् राजस्वभाववत् ॥ यथाराजस्वभावोऽर्जनसज्जनम्यापाश्वर्गं विच

॥ इयमास्मिन्स्वितो दानासप्तानेपरिपेलवा ॥ श्रीमुनेपरिमोहायसाप्तिनूननसम्मदा ॥ १३ ॥ गुणा गुणा विचानेता विनैव किलपाश्वर्ग ॥
॥ राजप्रकृतिवन्मूढादुःखवर्त्तवते ॥ कर्माणातेनतेनैवाविस्तानमनुगच्छति ॥ दोषासीविषवेगस्यपक्षीनं विसनायते ॥ १४ ॥

रां विनाऽवलम्वते इतरादुःखभवतितद्वत् ॥ अथवाराजप्रकृतिरमात्यादिराश्रयते ॥ लक्ष्म्यादोषभुक्ताभिर्वृद्धोत्तमाह ॥ कर्मातोति ॥ तेनतेनसाधुनासा
धुनावाकर्माणाविस्तानमाभिर्वृद्धिमनुगच्छति ॥ अभिवृद्धापिसाधनसुखायभवतीत्याह ॥ दोषेति ॥ यत्तन्मूर्खपक्षीरदोषासीविषवेगस्यदोषादप्याप्य आसी
विषाभुजंगमास्तेषां विषवेगस्यविशानः विसर्प्यातां तद्वद्वनति ॥ यथाक्षीनमुनगस्यविषविषवेगस्यैवर्द्धकं भवति ॥ तथादोषशप्याणां प्रभावद्रूपविषवेगव
र्द्धकं लक्ष्मीरुपक्षीनामित्यर्थः ॥ यत्क्षीनं विसनायतेसेवेति पूर्वोक्तसम्वन्धः ॥ १४ ॥

यस्मिन् विसरायत इत्युक्ते स्पष्टयति तावदित्यादि श्लोकवतुष्टयेन शीतः शुखकनो मृतुर्विनियमधुनवाक्यगादिगणकः स्पर्शः सम्पूरयिष्यसतथा वात्याव
कवातः पतुषीकृतः कर्कसीकृतः शर्कसीकृतः वक्रवातवातिर्हिमं यथाऽऽवदस्पर्शं तथा लक्ष्म्या विष्मि कृतचित्तोऽऽवसंपूर्को भवतीत्यर्थः प्राज्ञापाडिताः
कृतज्ञाः कृतोपकानस्मर्त्तानः पेशलाः पटवः दक्षैवतुरपेशलपटव इत्यमनः मनयो रत्नादयः योजननिन्द्यो न भवतीत्यजनानिन्द्यः विकल्पनः शूरो हं को नाम
ममत्सदृशोऽस्मीत्येवं प्रलक्ष्यकः श्रीमानजननिन्द्यः पुनश्चोऽुर्लभ इत्यस्पष्टं ज्ञानत्वेनामा तुतिरहितः शूनादि उक्त इति ज्ञेयं श्वश्रोत्येता स्वभ्रातृत्मीकादिन

॥ तावच्छीतमृदस्पर्शः पनेश्वैव जनेजनः ॥ वात्ययेव हिमं यावताश्रियानपउषीकृतः ॥ १६ ॥ प्राज्ञाः शूनाः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्चये ॥ पांशुमुष्टेन ॥
॥ वननयः श्रियातेपउषीकृताः ॥ श्रीमानजननिन्द्यश्च श्वशुनश्चाप्यविकल्पनः ॥ समदृष्टिः प्रभुश्चेति उर्लभाः पुनश्चास्त्रयः ॥ १७ ॥ मनोनमाक ॥
॥ धृतिचित्तवृत्तिरूपसिद्ध्या ज्ञाता भुजाव ॥ बालावलीगात्रविवृत्तदेता श्वश्रोत्येता पुष्पलतेवलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

अउत्पन्ना किङ्कानिर्व्यथनरोकरं ध्वंसुभ्रं पथासु विरित्यमनः पुष्पलतेवलक्ष्मीरापातसौन्दर्यमनोरमा सती विज्ञवृत्तिमाकधृतिः स्वामिसुविकनोतीत्य
र्थः कदर्थसाध्या कदर्थेन कुलीनार्थेन जीवसेवादिजनितेन साध्या बालावलीगात्रविवृत्तदेता बालाः सठाः भेषालिङ्गः सठे बालः पुंसि स्वापदसर्पयोनि
मनः तेषामवल्यापन्तागात्रेषु विवृत्तो लुठितो देहो यस्याः सातथोक्ता जतापेक्षेतुसर्पपंक्ती शरीरलुठितदेहा ॥ १९ ॥

लक्ष्मीनिदानं तत्र लक्ष्मीभोगनिमित्तमायुर्विद्वति ॥ आयुः पल्लवकोणाय लम्बाम्बुकाभञ्जनामिति ॥ पल्लवस्य कोणोऽत्यभागस्तस्याग्रे लम्बमानोऽपकलेऽश
वञ्जः शीलमायुनकाण्डे पुनर्वसनेकाण्डोऽस्त्रीदण्डीणावर्जविसनवारिष्विति नामानुशासनात् ॥ सरीत्रं संत्यज्य जातीत्यन्वयः ॥ अत्र दृष्टान्तः ॥ उन्मत्तामिवेति
यथाऽऽनमत्त उन्मत्तं त्यजति न दत्त ॥ अथ वा उन्मत्तामिव स्थितं शरीरमिति सम्बन्धः ॥ ननु काविदीर्घमायुरपि दृश्यते ॥ सत्यं ॥ तदप्यात्मज्ञानात्तु योग्यवर्था एवेत्यत आ

॥ आयुः पल्लवकोणाय लम्बांम्बुकाभञ्जनां ॥ उन्मत्तामिव संत्यज्य यात्यकाण्डेशनीनकी ॥ विषयाशी विषासञ्जपरिजर्जन ॥
॥ चेतसां ॥ अत्रौघात्माविवेकानामायुनाकाशकानां ॥ २१ ॥ वर्षपरिमिताकानपरिनिष्ठितनिश्चयाः ॥ संसाराभ्रतडित्युज्जेमुनेना ॥
॥ सुषिनिर्हताः ॥ युज्यते वेश्मनं वा योराकाशस्य च वा उर्ध्वं ॥ अथ न च तन्गणानामास्याणां सुषिनिर्हताः ॥ २३ ॥

त ॥ विषयेत्यादि ॥ विषया एवाशी विषाभुज्जमास्तेषां सञ्जेनाशक्तासम्बन्धेन वा परिजर्जनाणि प्रादीप्तिनाणि वेतां सिधेष्वां तेतथोक्तास्तेषां ॥ अत्रौघात्
वृद्धात्माविवेको येष्वां तेतथोक्तास्तेषां ॥ पुनरप्यायुषोऽस्थिरत्वं प्रतिपादयति वयमित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ परिमितः परिधिश्च आकमोयस्यानात्मनात्मा
नपरिनिष्ठितनिश्चयाः ॥ स्थिरबुद्धयोपिवयंसंसारभ्रतडित्युज्जे संसारमेवाविद्युत्समूहे आसुषिनानिर्हताः ॥ ननु विनोयं यन्निर्वचनम् ॥ २३ ॥

श्रीः
॥१६॥

पेलवंतनु॥ पेलवविरलंतचित्तमन॥ ननुपायविशेषेतास्परमायुरापिसंवापयकएविसुखोजोकेदृश्यते॥ सत्यं॥ तदप्यब्रह्मविदस्तस्यानर्थपित्याह॥ अविश्वा
नेति॥ विमूढेविर्विधमूढेब्रह्मण्यविश्वात्मना॥ शून्यं व्यर्थमातत॥ विस्तीर्णमायुर्दुःखायैव॥ इहतेद्वेषतेसम्पादयतीत्यर्थः॥ अश्वत्थीनाम॥ अश्वत्थीनाम
मुत्पन्नातस्यागर्भस्त्वामेवदन्तीतिप्रसिद्धं॥ ज्ञानानुपयोगासुर्विनिन्द्यतंतुपयोगीतनुस्तोति॥ उपदेशात्वाय॥ प्रथमितिप्रयोगा॥ जेनजीवितेनप्राप्यब्रह्मसंप्राप्यते

॥ पेलवशरदिवाभ्रमत्तेहृदपीपकः॥ तनप्रकड्वालोत्तगतमेवोपलक्ष्यते॥ २४॥ अविश्वात्मनाः शून्यमायुस्ततमीहते॥ दुःखायैवाविमूढेजग
॥ भ्रमस्त्वतनीयथा॥ २५॥ प्राप्यसंप्राप्यतेयेनभूयोयेननसोच्यते॥ परायानिर्हृतेः स्थानंयत्तजीवितमुच्यते॥ २६॥ तरवोपिहिजीवान्निजीवन्तिमृग
॥ पाक्षिणाः॥ सजीवतिमनोयस्यमननेनैवजीवति॥ २७॥ जातास्तएवजगतिजन्तवः साधुजीविनः॥ येषुनर्त्रेहियायन्नेशेषाजठनगर्भमाः॥ २८॥

अतएवयेनजीवितेनजन्माप्राथाभूयोनशोच्यते॥ यजीवितमास्वकर्मक्रियात्यारायाविषयसुखविलक्षायानिर्हृतेस्तुखस्यसंपानंभवतितजीवितमुच्यते॥
कार्यास्पितोहितत्वानास्ततिनवशंप्रभवतीत्यायुषः॥ कार्यभूतजीवस्यप्राणाधानाालक्षास्पस्ततिनवहृतायस्यउंसोमनोद्वसिनापनपशाम्॥ मननेनवस्त
तविषयभूतनिनपनेनजीवतिमननापिजनितसाक्षात्त्वानेतादावितमेवभवति॥ सजीवति ससम्पजीवतीत्यर्थः॥ जठनगर्भमाजनायुक्तगर्भमाः॥ २८॥

॥१६॥

अज्ञजीवितस्पृहादिजीवितवदुर्जितत्वं दर्शयता तद्वरीरादेरपि दुष्टत्वमर्थदर्शितं तद्विदर्शयति ॥ भारश्वादिश्लोकद्वयेन ॥ भारो यथा दुर्धनः स्वाधीनो न भवति ॥ एवम
विवाकादेः शास्त्रादिकं स्वाधीनं न भवतीत्यर्थः ॥ अविवेकविवेका समर्थमिदं बुद्धिर्विवक्षितं ॥ भारो नात्मविदो वपुरित्यस्पृष्टान्ततया न्यतर्हमुपन्यस्तमिति ॥
ज्ञेयं ॥ न चात्मविदो वपुर्भात्येव तत्र किमुच्यते ॥ भारो नात्मविदो वपुरिति ॥ नैतत् ॥ आत्मविदः शरीरस्यैवाभावात्ता प्राप्तिभासिके तास्मिन् पूर्ववदभिनिवेशाभावात्तर्हि

॥ भारो विवेकिनां शास्त्रं भारो ज्ञानश्च रागीनां ॥ अज्ञानस्य मनो भानो भानो नात्मविदो वपुः ॥ २८ ॥ उपमायुर्मनो बुद्धिर्न तं कानास्थिरे हितं ॥ भारो भानं ॥
॥ धनस्यैव सर्वदुःखाय दुर्धनः ॥ ३० ॥ दिनैः कतिपयैरेव परिज्ञायता दनं ॥ दुर्जनः सज्जने नैव यौवने न वियुज्यते ॥ ३१ ॥ स्थिरतया सुखभासितया ॥
॥ सदा सततमुद्धितमुत्तमफलुवै ॥ जगति नास्ति तथा गुणा वर्जितं मन्त्राभाजनमायुनिदयथा ॥ ३२ ॥

यत्नामच्छेदयोरोपासीन्यात् ॥ स्थिरे हितं स्थिरवेष्टितं स्थिरकार्यं विषयत्वात् ॥ स्थिरत्वमिति तस्यां स्थिते हितमिति क्वचित् ॥ तत्रापि सवार्थः ॥ यौवनावस्थाया उपदिष्टं
सुखाय भवतीत्याशंसतस्यास्थिरत्वान्नैवमित्याह ॥ दिनैः ज्ञातिः ॥ परिशय दुर्जन इति ज्ञात्वा पाता दनमिति क्रियाविरोधात् ॥ आधुनिकं मुपसंस्तुतिस्थिरतया पेतितु
खभासितया ॥ शुश्रूषीपितया ॥ सुखशोभितया स्थिरत्वेन शततमुद्धितं त्यक्ते ॥ उत्तमं फलु ॥ असत्यमनं ॥ असारं फलु शून्यमित्यमनं ॥ मन्त्राभाजनमिदमायु
र्मन्त्रागुणा वर्जितं तथा गुणा वर्जितमन्यदस्ति जगति नास्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

आयुषो हंकारानर्थं हि तु त्वात्त्रिदशानन्तरं तदनर्थं पानस्पृशानकारमहंकारं निन्दति सुवैवेत्यादिभिः समश्लोकेः उष्टोऽहंकारोऽनहंकारः ॥ अनहंकार एव वैनी
 ५ नहंकार वैनी मोहादज्ञानात् सुवैवर्धयैव ॥ अभ्यासित आभिमुख्येनोऽमः ॥ अहंकारस्योत्पत्तौ वैयर्थ्यमुक्तामिदं द्योतयति ॥ सुवैवेति ॥ मिथ्यामयेनामिथ्यासुत्रेण
 तात्पर्यमिति तावत्प्रथमोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ अहंकारस्य उपाधिर्यथावयाति ॥ अहंकारवशादिति ॥ उपाधयोऽष्टाः मनः पीडाः ॥ इहावोच्छ्वा ॥ परउत्कृष्टः अहंकारस्य वैरित्वपु
 रिज्ञानफलमाह ॥ तमित्यादि ॥ नेनुशत्रुमाश्रितस्यापि लोकस्य विज्ञेयनामो प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्वत् ॥ तव किंस्यादित्यत आह ॥ अहंकारवशादिति ॥ अवस्त्वेषा पनमार्थः ॥

॥ सुवैवाभ्यासितो मोहात् सुवैवापरिवर्द्धते ॥ मिथ्यामयेन भीतास्मोऽनहंकारवैरिणा ॥ अहंकारवशादाप्यहंकारा उपाधयः ॥ अहंकारवशादीना ॥
 ॥ नाहंकारात्परोरिपुः ॥ ३४ ॥ तमहंकारमाश्रित्य पनमविन वैरिणा ॥ न भुञ्जेन पिवा मध्वः किमु भोगा व भुञ्जे मुने ॥ ३५ ॥ अहंकारवशाद्यधमः ॥
 ॥ या भुक्त्वा तं कृतं ॥ तन्न तर्ह्यमवस्त्वेषवत्त्वहंकारविना ॥ ३६ ॥ ब्रह्मव्यावर्तकानवारिदः परिज्झते ॥ तावद्विकारमायाति तस्मात्कुटजमजरी ॥ ३७ ॥

एव यथा स्वप्ने भुक्त्वादि कर्महंकारवशादिति कर्तृमिथ्येव तद्वद्वाग्नेपीत्यर्थः ॥ अहंकाररिक्ता ॥ अहंकाररहिततावत्तपनमार्थः ॥ अहंकारवशादित्ये हे मुक्तं प्र
 पंचयति ब्रह्मन्निती ॥ अहंकारवारिपो हंकारमेव ॥ कुटजो वत्सकारव्यो हृत् ॥ कुटजः शक्रो वत्सक इत्यमरः ॥ तस्मैव कुटजस्य मञ्जरी तस्मात्कुटजमजनी ॥ कुटज
 हृत्तो हि जलपागमे विकसन्मञ्जरी संश्रुन्नो भवति ॥ ३७ ॥

एवं उर्ध्वशासनयोग्यतामात्मनो दर्शयित्वा तदनुशासनं प्रार्थयते ॥ निग्रहद्वानेति ॥ निरहंकाराद्वर्तिवर्तनयस्य मतथोक्तस्तस्य मोर्यामोघात् ॥ असेमूढ्यथाजातमूष
वेवेयवानिशा ॥ इत्यम ॥ सीदत ॥ अवसीदत ॥ सर्वापदामित्येतत्पूर्वस्य अपवः ॥ अहं कृतिषुदमहं कानवक्ता ॥ अहंकारस्थानवापदव्यवमिति त्राणां स्थानलक्ष्मि
वक्तापित्यमनः ॥ अहं कृतिपदं यत्नात्संश्रयामिति सम्बन्धः ॥ नीलपमाश्रयः ॥ अज्ञानस्य देशाभ्यन्तनस्य ॥ शोषेणाहं कानत्यागेन माकृतया ॥ अवशिष्टेनानिदमशो
नसमनुसाधिसम्पादुसाधनं कुतः ॥ अवधेनितमर्थवेदामः ॥ अहमिति शब्दकोतीत्यहं ॥ हजोस्तववर्तमानं पदं ॥ यदा अहं शब्दविषया कृतिः ॥ यत्नोयस्यागोः सा

॥ निरहंकारवृत्तेर्मेमौर्याद्योकेन मोदत ॥ यत्किं विदुर्वितं ब्रह्मस्तथात्मा तु मिहार्हसि ॥ ३८ ॥ सर्वापदानिलयः ॥
॥ मधुवमत्तनस्य नमुक्तमुत्तमगुणो न संश्रयामि ॥ यत्नादहं कृतिपदं परितो विदुः ॥ संशोषेणाहं कानत्यागेन माकृतया ॥ अवशिष्टेनानिदमशो
॥ ३९ ॥ शोषेर्जुर्जनतां यातं सत्कार्यमिदं वितात ॥ वाताज्जपिष्णुलवववेतश्चलति चञ्चलम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

हं कृतिस्तस्याः पदं पादाः यदा यमर्थः ॥ अशुबं वचनं अज्ञानस्य बुद्धिप्रदेशस्य उक्तमगुणो न उत्तमरज्ज्वा ॥ ३ ॥ मुक्तं संत्यक्ती परितः समतोतिदुःखं प्रहारादिनाश्रित
शायितं दुःखं यस्मात्तदज्ञानगोष्ठादं ॥ यथाविवेको न संश्रयते ॥ तदहं कानपदं न संश्रयामि ॥ अहं काननिदानजनमहं कानकामान्विद्यति ॥ शोषेनित्यादिभिर्नेकादराश्रितो
कैः ॥ वचनं वेतोदोषैरागादिभिर्जुर्जनतां यातं सत्कार्यमिदं वितात ॥ वाताज्जपिष्णुलवववेतश्चलति चञ्चलम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥
तत्त्वमात्रे दृष्टं वाताज्जपिष्णुलवववेतश्चलति चञ्चलम् ॥ वायुमध्यस्थवहनिशिवत ॥ ४० ॥ ॥ ॥

ननु सति प्रयोजने वलनं पोषा पत्यत आह ॥ इतश्चेति ॥ तव चार्थस्य दूरातिशयस्य दूराद्युतयोजनादिषु पर्यवसानम्वोधयितुं दीर्घमित्युक्ती ॥ कौलेयकः स्यात्कौलेयकः
सानमेयः कुक्षुरो मृगदंसकः ॥ अन्नको भक्षकः स्वास्यादित्यमनः ॥ व्यर्थमेवावतारो व्यर्थमपत्नीं वा विषयं चात्रैरपि दर्शनात् तत्राह ॥ चात्रैरपीति ॥ कना एकमत्र वंशानाम्
त कण्डोलं ॥ न केवलं वेतसश्च न व्यर्थम् ॥ अन्नार्थं वेत्याह ॥ कुनोति ॥ ज्ञातामविवेकितां ॥ तस्मैव भाषितामनुगच्छतीति तस्माभाषयिगामीतेन ॥ यथाशुनीभाषयिग
छताशुनकापनपर्यायेण कौलेयकेन शवाभुक्तो भवति तथा वेतसोक्तविशेषात् न भुक्तो ॥ स्मिडपडुतोस्मीत्यर्थः ॥ न केवलं जीवतो मम दुःखकानां चित्तं मृतस्य न

॥ इतश्चेतस्तमुच्यते व्यर्थमेवाभिधावति ॥ दूरादूततं दीर्घं ग्रामे कौलेयकायथा ॥ ४१ ॥ न प्राप्नोति क्वचित्कचित् प्राप्तेनपि मत्तुधनैः ॥ ४२ ॥
॥ नान्नः संप्राप्तिमेति कना एकमिवास्तुभिः ॥ कुनो जडतां याता तस्माभाषयिगामिना ॥ शवः कौलेयकेनैव ब्रह्मवृत्तं कुनोस्मिचेतसा ॥ ४३ ॥
॥ आवाजनिपाताय शून्यैवात्र मनः यव ॥ तानां वा एतानि लेनेव दूरं नीतोस्मिचेतसा ॥ ४४ ॥ पातालं गच्छता पृथ्वीं पृथ्व्याः पातालं ॥
॥ गामिनाः ॥ कूपकाष्ठकुपान्नैव वेष्टितोस्मि कुचेतसा ॥ ४५ ॥ मिथ्यैव स्फानरूपेणाविधानादिशरास्तथा ॥ वातलो वेताल कनेव गृहीतोस्मि

वातिर्यगादियोनिकं प्रापककर्मवीजचेत्याह ॥ अवान्ननिपातस्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अवान्ननिपात आश्रयातिव्यं रूपेभ्रमाणां पुत्रार्थसाधनशून्यं ॥ तिर्यशा
दियोनौ भ्रमाणां तानापक्के शून्यभ्रमाणां ॥ निनाकानेशगातोपरिभ्रमाणाह ॥ न च प्रास्योत्थमानाः शुभाश्रयात्पतः पार इत्यात्मतत्त्वप्रतिपादकश्रुतेस्तव चेन्नास्ति कु
तस्तत्प्रेर्यत्वमित्याशङ्क्याह ॥ मिथ्यैवेति ॥ स्फानरूपेणाभूतिरूपेणाविधानात्तानां शीलेन यथाकालं आत्मशयापावानापितवेतात्मेन गृहीते भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ मिथ्यैव स्फारत्वादिधानादिशरास्तत्त्वं च वेतो वेतालयोः समानं त्वं ॥ ४६ ॥

तर्हि वंदुः श्वेदित वेतो निरुत्तमामित्यत आह वक्ष्येतित्यादि ॥ कष्टतन क्रमः ॥ पदविक्षेप आरोहाण्यस्पसतथोक्तः ॥ मनोयुक्तः ॥ मनोभूतं सुमेरुमूलनामो रूपाटनातवत्स
यानादभिर्भक्ताणां ॥ एवं कितनियतो गतिरुक्तं श्वेत्तर्हि तमुपेक्षाण्यपेक्षकं त्वय्युपुषायाथयित्यत आह ॥ विज्ञामित्यादि ॥ अर्थानामाकाशादिपदार्थानां चित्तं
कानां ॥ सुपादानकानां ॥ तथा चोक्तं ॥ संक्षेपशरीरके ॥ मुक्तामुक्तो विषयस्तौ त्वद्व्याप्यौ वाकाशादिक्त्वावसानश्च विश्वम् ॥ स्वाविद्योत्पत्त्या तन्निष्पादनं ॥ तद्विज्ञातव्यं

॥ वक्ष्ये उक्ततनः शौलादापीकष्टतनः क्रमः ॥ वज्रादापीदृशे वृत्तत्रयं त्रिंशत्तनोयुक्तः ॥ ४० ॥ अथास्त्रिपानाङ्गुलनः सुमेरुमूलनादापि ॥
॥ अपि वक्ष्ये शानात्माधोविषमस्त्रिंशत्तनोयुक्तः ॥ चित्तं काशा मर्थानां तस्मिन्नातिजगत्त्रयं ॥ तस्मिन्निगो जगत्क्षीणां तस्मिन्चित्तं प्रय ॥
॥ ततः ॥ ४६ ॥ चित्तादिमानिसुखदुःखशतानि नूनमभ्यागतान्यगवरादिव काननानि ॥ तस्मिन्निवेकवसतस्तनुतां प्रयाते मत्प्रेमुनेनि ॥
॥ पुनमेव गलनीतानि ॥ ५० ॥

मायैव न्यपैतदिति ॥ तस्मिन्निवेत्ते सति वर्तमाने जगत्त्रयं तत्कावभूतं वर्तते ॥ तस्मिन्निगो नष्टे सति तत्कार्यं जिगत्क्षीणमेव भवति ॥ अतस्तच्चित्तमेव पुनरुपुषाथयि
प्रयत्नतो वक्ष्यमाणं चित्तं सनीयं निरुत्तमामित्यर्थः ॥ प्रगवनात्पर्वति श्रेष्ठात ॥ शौलदृक्को न वागवाचित्यमनः ॥ तस्मिन्निवेत्ते तनुगां ह्यशतां प्रयाते निपुनमे
व गलनीसम्पगे वनस्यतीत्यर्थः ॥ गलनीति मन्व इति सम्यग् ॥ ५० ॥

मनसास्तस्माद्वारानर्थादुत्तात्मनोनिदानननतस्मान्निद्यतिहेयत्वायतादित्यादिवतुर्दशश्लोकैः ॥ इन्द्रवाताय ॥ अथकारयुक्तासर्वर्ष्यचकमसर्वनीचद्विकानफितारात्रि ॥
 तादृवासावश्चकारसर्वनीचेति तथा तथा तादृचकानसर्वर्ष्येति तस्माविरोध्यते ॥ इत्ययादुःखावमानया ॥ वेतनाकाशे वेतनापवश्चाकाशस्तास्मिन् दोषकोदीकपंक्तयः ॥
 यः ॥ दोषाः क्रोधादयस्तयेव कौशिकपंक्तयः ॥ इत्युक्तपंक्तयः ॥ महेश्वरगुलूक्यालयाहेषु कौशिकः इत्यमरः ॥ प्रासिद्धाश्चकान् इत्युक्तपंक्त्यानां स्फुटता तदुच्यते प्रासिद्धं ॥

॥ तादृचकारसर्वर्ष्येति तस्मायेव इत्यया ॥ स्फुरन्ती वेतनाकाशे दोषकोदीकपंक्तयः ॥ ५१ ॥ यांयामहमवीतास्प्यं संश्रयामि गुणाः श्रियं ॥
 ॥ तांतां कृन्ति मे तस्मात् त्रीमिव कुमूषिका ॥ गन्तुमास्पदमात्मायमसमर्षवियोष्यं ॥ तस्माजाले विमुत्सामो जाले शकुनयो यथा ॥ ५३ ॥
 ॥ तस्माभिधानया तातदग्धोस्मिन् ज्वालया तथा ॥ यथापातोपशमनमार्शकेनामृतैर्नापि ॥ ५४ ॥

न केवलं दोषानेकोत्पादयति तस्मागुणाश्च नामयति त्यागः ॥ यांयामिति ॥ अवीतास्प्यं ॥ अविगता राक्षस्यथा भवति तथा गुणाः श्रियं गुणाः शोभा ॥ विस्तनेणा तस्मान्निद्यति ॥
 गन्तुमिति ॥ आत्मीयमास्पदं स्वस्वरूपं निनस्ताशेषं तन्नेर्गपमानदलकृता ॥ जालमालाया ॥ शकुनिपक्षे वात्मीयस्पदं जीनं ॥ निनति शयदुःखते नुतया तस्मान्निद्य ॥
 ति ॥ तस्माभिधानयेति ॥ अमृतैः सुखामिः ॥ अमृतैर्नापि यथापातोपशमनमार्शकेन तथा दग्धोस्मीति सन्धेयः ॥ ५४ ॥

ननुवीरस्य विचार इदं तस्मात् कूल व्यापार रहितस्य नः कथं तस्मात् साहकरीत्यत आह ॥ भीषयतीत्यपीति ॥ धीराद्यैर्जुयुक्ता रेतावेष्टायस्पसवीनेह संसते कालेन
विवानाख्येन वर्तते इति सहेक्षासीति ॥ सांता इहावेष्टायस्पसतथाताम् ॥ स्वेदजनक व्यापार रहितमपि स्वेदयतीत्यर्थः ॥ अन्यदपि तस्मात् साहोरात्म्यं कृत्वाऽस
त्कामिनी दृष्टा ज्ञेया ॥ अनावर्जितेति ॥ अनावर्जितमवसाहृतमनुशरणीयस्य विज्ञेययासातथोक्ताऽर्जनसञ्जनसर्वमेवानुधावयनु सनतीति पुत्रवत्या

॥ भीषयत्यपि धीरेह मन्थयत्यपि सेन्काती ॥ वेदयत्यपि सानेहं तस्मात् कूलमेव सर्वनी ॥ ५५ ॥ अनावर्जितं विनापि सर्वमेवानुधाव ॥
॥ ति ॥ नवा ज्ञोति फलं किं वि तस्माज्जीतो वकासिनी ॥ ५६ ॥ यत्र दान्त्रोपितत्रापि धनैता एव विनी गतीम् ॥ नृत्यत्यानन्दनहितं तस्माज्जीतो ॥
॥ वनर्तकी ॥ ५७ ॥ पदं करोत्यलङ्घ्येति तस्मापि फलमीतते ॥ विनतिष्ठति नैकत्र तस्मापि वपलमर्कटी ॥ ५८ ॥ कृता मायातिपाता लं क ॥
॥ तां जातिनभस्तलं ॥ अतां भ्रमति दिक् ॥ जेतस्मात्तु घृषघटी ॥ ५९ ॥

नुधावनं तस्मात् प्रयुक्तामीति ॥ तस्मानुधाववतीत्युच्यते एवमुत्रत्रापि तस्मात् साहोरात्म्यं कृत्वाऽस ॥ विधाने ता तस्मात् निन्दित्यलङ्घ्यते ॥ तस्मात्
एव विनिर्नर्तवतीम् ॥ गतिधनैर्नृत्यती गच्छतीत्यर्थः ॥ गत्वा नन्दनहितं यथा भवति तथानृत्यति ॥ अश्वमप्यर्थं साधयितुं सभ्रमं गच्छति ॥ तस्मात्
च विनेकश्रवकष्टेनेष्ट इत्यर्थः ॥ असाधोपि विषये जायमानत्वदुः पुनस्तस्मात् त्वलङ्घ्यते ॥ पोषाजरात्पाह ॥ पदमिति ॥ एकत्रानवस्थानमेव विशद
यति ॥ अतामीति ॥ घटी अग्निनी ॥ ५९ ॥

श्रीः ॥
२० ॥

किं बहुना ॥ संज्ञे पेताश्रयतां तस्मादाशेषमिदमपि प्रत्याह सर्वेति ॥ सर्वेषां संज्ञानोषाणां मध्ये कस्तर्हि तस्मात्पागोपाय इत्यत आह ॥ लोको यमिति ॥ अयं
लोकोऽनः सर्वोऽस्मि तया त्वक्त्या विनयोपाय इत्यत आह ॥ तत्र विनयात्पागोऽतः स्वकानां भूततस्मात्पागसम्पादनं नैव ॥ दुःखस्या
तत्त्वस्वत्पागहेतुरिति युक्तमत्र आह ॥ तस्मात्विषूचिकेति ॥ तिस्रः हि प्रामिधौ ॥ विनयात्पागो विषया विनयापरित्यागः ॥ तस्मात्विषूचिकामंत्रः कथ्यते हित्यन्वयः ॥

॥ सर्वसंज्ञानोषाणां तस्मैषा दीर्घदुःखदा ॥ अन्तः पुनस्पमायिवायोजयत्यपि शङ्कते ॥ ६० ॥ लोको यमरति लंदुःखं विनयोऽस्मि तयोऽस्तु ॥
॥ ति ॥ तस्मात्विषूचिकामंत्रः ॥ विनयात्पागो हि कथ्यते ॥ ६१ ॥ रोगात्त्रिरंगना तस्मात्भीममापि मानवं ॥ उक्तानतानयत्याशुसूर्यं शवश्चाशुजं ॥
॥ ६२ ॥ नामिधानानवज्जाद्विनततायः काणाद्विषः ॥ तथा तीक्ष्णायथा ब्रह्म तस्मै यदुदिसंस्थिता ॥ ६३ ॥ अपि मेऽपसंवाज्ञमापि भूतमापि स्थितं ॥
॥ तत्तां करोति तस्मैषा निमेषोऽननोऽत्रमशु ॥ ६४ ॥

तस्मैव विषूचिकाख्यो रोगः ॥ तन्निवर्तनमंत्रस्तस्मात्विषूचिकामंत्रः ॥ विषये पुनमाणीयत्वविनयाहितं तस्माज्जायते ॥ तत्र विनयापरित्यागे तत्र तस्मात्पागोपाय
रूपमयि न जायते ॥ अतो युक्तमुक्तं हितं त्यागः ॥ तस्मात्विषूचिकामंत्र इति सर्वज्ञानोषाणां मध्ये तस्मादीर्घदुःखदेत्युक्तदृष्टयितुं रोगात्त्रिरंगना तस्माद्विषूचिकामंत्रोक्तं त्रयेण पुन
स्तस्मां निन्दति ॥ उक्तानतास्तनधयेः प्राप्तिद्वयं वाश्वसायिता विनोषिनोऽनीनवज्जाग्निनसनिदहनः ॥ तत्र यः काणाद्विषः ॥ तत्र लोकाणां ज्वाला ॥ ६४ ॥ ॥ २० ॥

एवं कवे वा श्रुति तो राजमहादित्यादिभिर्गर्भमेव परमं प्राप्नोति ते देतौ लर्किं शरीरं मवर्मे विनिर्घस्य लक्ष्मीं नीनदाति ॥ आदेत्यादिभिर्न विमिः ॥ अत्रोणी
 शिना ॥ आत्रां प्राप्तेवर्तयन्त्यायुमिः गहनोऽऽवेश आर्जितं च गहनः ॥ परितापवात् ॥ परिक्लापोऽऽवेशं दत्तपरितापवानेति ॥ काचिच्छिनस्य कानि वदे
 ककोटिचायकुवीना ॥ १७ वनस्फुरति ॥ प्रकाशते ॥ स्तोकेन ॥ कलेवनं शनीनं ॥ अहंकार एव गहनस्य सत्त्वलुप्तपयेतुन स्यात्सि त्यर्थः ॥ अत्रोणी
 वनेणा किं न किमपि भवति ॥ पंक्तिवद्धेन्द्रियपशुपंक्तिवपोवा वदादशो द्विपशवो यास्मिन् ॥ तत्र या ॥ वलत्तस्मा गता आतां ॥ तस्मै वगता आता वलत्ति गता आता

॥ आर्जितं च गहनो विकानी परितापवात् ॥ कायः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलं ॥ ६५ ॥ स्तोकेनातक्रमायाति स्तोकेनायाति
 ॥ स्वेदता ॥ नास्ति देहममः सोऽप्योनी चो गता विवर्जितः ॥ कलेवनमहंकार गहनस्य स्पमता गतं ॥ लुप्तं त्वभ्ये तु वा स्वेप्यं किमनेन मुने मम ॥ ६७ ॥
 ॥ पंक्तिवद्धेन्द्रियपशुवलत्तस्मा गता आताम् ॥ वलत्तस्मा गतानन्दं देह गतं मम ॥ ६८ ॥ जिह्वा मर्कटिका कान्तवदन दानभीषण ॥ ६९ ॥
 ॥ हृदन्तास्पि सकल नन्दं देह गतं मम ॥ ७० ॥

यस्मिन् ॥ तत्र या ॥ विवर्जितं भवतानन्दं विवर्जितमेव भवत्य ॥ तस्मिन्नेव कृत उत्पादित आनन्दो येन तत्र थोक्तं ॥ यथा लोके पंक्तिवद्धा गता त्रैकपशुभिर्विवाका शीकृतं
 पन गतं मगमना दीकया वलत्तस्मा भवत्या ये वदन्तानन्दं गतं विवोक्तिन इह न भवति तं याममापि देहो मि त्यर्थः ॥ जिह्वेति मर्कटिका कान्तवदन दानभीषण
 जिह्वेव मर्कटिका तस्या आकाशेन वक्तापन पर्याय वदन दानेण भीषणम् ॥ भयं कन ॥ ७० ॥ हृदन्तास्पि सकलं हृदन्ता एवास्पि सकलानि हृदन्तानि हृदन्तास्पि सकलानि
 (मियास्मिन्) तत्र थोक्तम् ॥ ७० ॥

श्रीः ॥
॥२१॥

किं श्रियोति ॥ श्रीर्द्धनधान्यादिसम्पत्तयः ॥ इह वेष्टा ॥ वियते रारीरे ॥ एवं देहविनिवृत्तदवरण्याविनिवृत्तुं प्रवर्त्तमानो वात्यमाप्नोति ॥ तद्वापीत्यादि
भिरहामिः श्लोके ॥ अपि शब्दो गह्वर्या ॥ गह्वरिसमुच्चयश्च न संकाशात्मा वनास्वपीत्यमनः ॥ तन्नाकानेव च त्वेकार्यभानतनजिह्वा ॥ कायानां कर्त्तव्यानामेत

॥ किं श्रिया किं वरा ज्येन किं कायेन किं मीहया ॥ दनेः काति पयेरेव कालः सर्वं निहंतति ॥ १० ॥ रक्तमांसमयस्यास्पसवासाः पन्नमुने ॥
॥ नासैकधर्मिणो ब्रुहि कैवकायस्पनम्पताम् ॥ ११ ॥ जराकाले जरा मोति मृतकाले तथा मृतिम् ॥ सममेवाविशो घृजः कायो भोगी दरिद्रयोः ॥
॥ १२ ॥ तदित्युक्तं शरदं धेनुं गंधर्वनगरेषु व ॥ स्थेय्यं येन विनिर्नीतं सविश्वसतु वियते ॥ १३ ॥ तद्वापीतनलाकाने कार्यभानतनजिह्वा ॥ संसप्त
॥ सागरे जन्मवात्यं दुःखाय केवलं ॥ १४ ॥ अशक्तिराप्यस्त्वामूकता मूढबुद्धिता ॥ हृदनालो लता दैन्यं सर्वं वात्ये प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥ मनः प्रकृतं
॥ ववलं वात्यं च वलतां तनम् ॥ तयोः सान्दलिच्यतोः स्तोकाः कश्चान्तः कुचापले ॥ १६ ॥

लोकिकपारलोकिकानां भानास्तनजाः ॥ यास्मिन् संसानसागरे सतपोक्तः तास्मिन् ॥ जन्मलद्वापि वर्त्तमानस्येत्यध्यातानः ॥ अशक्तिरिति ॥ तस्य अर्थमात्रवि
षया ॥ काकागर्धोर्ध्वविशो घविष्यामीकां जालोलुपता ॥ मन इति सान्दलिच्यतोः सामीलिनयो एतौ ॥ कुचापले कुत्सितवपलत्वे को गस्तिनकोऽपि कुचापलत्वस्या

न एवनास्मिन् अर्थः ॥ न ह्येवमवशगद्वाप्यनानो ॥ १६ ॥

॥२१॥

शौशवाकान्तचेतसः॥ शौशवांशीशुत्वं॥ तेनाकान्तचेतो यस्य स न योक्तः॥ तस्माद्वालात॥ पदाशौशवाकान्तचेतश्चेतस्मात्॥ स्तोकेऽन्यः कोले
यकः शुनकः॥ भुवनं भोक्तुं यालीं विदुर्हन्त इत्यनु॥ अम्वनापाकाशात्॥ न वाणाक्तफलशकलशालिद्वयोदनसकलसंकयेनुमापातुं च येन मो
र्षेणावाच्छतेति तन्मोर्ष्यम्॥ मोर्ष्यापनं पर्यायसुखाय कथं भवेत्॥ न कथोचितः॥ शौशवांशीशुत्वे ज्येष्ठवालात॥ वयोधिकवालात॥ वाल्यं दुःखायकं

॥ स्त्रीलोचनैस्तडितुञ्जैर्ज्वलाजालैस्तर्जुकेः॥ वापलंवादीक्षितं वृत्तं शौशवाकान्तचेतसः॥ ७१॥ स्तोकेन वशमायाति स्तोकेनैति॥
॥ विकारताम्॥ अपमेध्यमेवामते बालः कोलेयको यथा॥ ७२॥ संरुद्धो भुवनं भोक्तुमिदुमापातुमम्वनात्॥ वाच्छते येन मोर्ष्येणा तत्सुरवा॥
॥ यकथं भवेत्॥ शौशवे गुरुतो भीतिमत्तिः पित्ततस्तथा॥ यततो ज्येष्ठवालाच्च शौशवं भयमादिनी॥ ७३॥ सकल दोषदशाभिहर्ता शयं भवनं॥
॥ मप्यविवेकविलासिनः॥ इह न कस्य विदेव माता मुने भवति वाल्यामिदं परिहृये॥ ७४॥

बलमिति प्रतिज्ञाय प्रसादितमुपसंहरति॥ दोषारागादाय॥ सकलामिदोषदशाभिहर्ता मिह त उपडुत आशयोक्तकानां पाप्मिन्॥ तत्रथा॥ अविवेक
विलासिनो भवनमपि॥ अविवेकविटपस्यास्पदवाल्यामिह संसाने कल्पविदपि पुत्रस्याल्पमत्यर्थं परिहृयेत भवति॥ वत्सुतात्पत्तुः रवायेव भव
तीत्याशयः॥ ७५॥

श्रीः ॥

॥२२॥

अने कपोषास्पदं वा ल्यं भवतु नाम दुःखाय यो वनं तु श उल्लपड वा न्कादिगुणावलात ॥ सुखाय भवतीत्या शंङ्गुसमाभिः ॥ १ ॥ लोकोत्तानि द्युति ॥ वाल्येति ॥ अ
भितकामादिभि उपपुत्र आसयोजनकनायं स्पसतथा ॥ निपाता य यो वनता भ्रंशाय तत्रावित्रमेव ॥ विलं छिद्रं तस्मिन् संस्थासम्पत्तिर्यस्य सतथो

॥ वाल्या नर्थमशल्पत्का पुमानभिहता शयः ॥ आरोहति निपाता य यो वनं संभ्रमे न तु ॥ ८ ॥ ॥ स्वाचित्त विलसं स्पेन नाना विभ्रम कानिगा ॥
॥ वलात्वा मापि शावेन विवसः परिभूयते ॥ ९ ॥ ॥ विस्तीर्णा विप्रमन्त्रा पि प्रयात्यापि ह यो वने ॥ मतिः कलुखता मेति ब्राह्मणी वत न डिता ॥ ८ ॥
॥ शरीर मनुता पोत्थां युवता मृगता स्मिकां ॥ मनी मृगाः वधविनि पतनि विषया वटे ॥ ९ ॥ ॥ यदा हित त्परां कोटिं मया रोहति यो वनं ॥ वलानि ॥
॥ सज्जराः कामाः तपना शयके वलं ॥ १० ॥

क्तः ॥ तेन नाविभ्रम पायि ना विधानि पायि न ॥ कामः स्त्री विषयः स एव पि शावस्तो न ॥ विस्तीर्णा विदुर्धेद र्शिनी ॥ कलुखता मा विलतां ॥ शरीर मनुता
पोत्थां शरीर मेव मनु भ्रमिस्तत्र काला नुगृहीत वैश्वानरता पाडत्यत्रां युवता मृगता स्मिका मिति पाठे युवता यो वनं तदेव मृगता स्मिका मनी विकोद कता ॥
अवतोगर्तः ॥ यो वनस्पत्रानं भेरोषमाख्याय ॥ अभिहृदौ तन्मोहायेति ॥ पराकोटिमुपरितनु विभागं यो वनं यदा यदा मिह हृदि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ज्वरो व कामजः ॥ ११ ॥

॥२२॥

एवं यो वनपोषा नाख्याय तस्य मुक्ता का मादिनेरुपनयो दुः ख वीजमसं पाद्यत तो निज्जितो ज्ञोति ॥ तन्निस्ते म हात्र यत्नः कर्तव्यो मुमुक्षुतोति दर्शयितुं ते वं धा इति
 यो वनस्य पोषास्पदं च मुक्ता गुावे बुर्जमाह ॥ विनयेति ॥ आवालि त मावेष्टितं शृजगतीति सच्चन्द्रः ॥ यो वनस्य स्त्री दाना प्रायेणानर्थकित्वा तानि दात दनार्थं
 कनादा नं स्त्रिया निन्दति ॥ मांसेत्यादिना ॥ पांवा लिका पुत्रिकास्पदं च दन्तीदिनिर्मिता ॥ इत्यमरः ॥ मांस पांवा लिकायाः ॥ मांसनिर्मित पुत्रिकायाः ॥ स्ना
 द्वास्थि यं यि शालिन्याः ॥ अनायत्र वीधस्त्रसाः देहवधनानि ॥ आचू पुनी लाश गुल्मस्तु लीलां पुंस्पत्यवस्त्रमः ॥ स्नापु स्त्रियां कालवपु यस्तु तां तु समे श्यस

॥ ते वं धास्ते म हात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ॥ ये सुखेन समुत्तीर्णाः साधो यो वनसंकरात ॥ ८७ ॥ विनय श्रावित मा उर्जवास्पदं कनाया योज्व
 ॥ तमावालि तं गुातौ ॥ इह हि दुर्लभ मम मु यो वनं जगती कानन मं वन गं यथा ॥ ८८ ॥ मांस पांवा लिकायास्तु यत्र लोलेऽप्यञ्जने ॥ साज्ज
 ॥ स्थि यं यि शालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं ॥ ८९ ॥ त्वग्नास नक्त वा घ्याम्बु पृथक् कृत्वा विलोचनं ॥ समालोकयाम्य श्वे किमु वा परि तु
 ॥ त्यासि ॥ ९० ॥

१ ॥ स्नापुना मस्पर्शवयोधिभिः ॥ यदा स्या युभिः ॥ आस्थिभिर्ममं सिर्याधिभिश्च शाल ते शोभते इति तथोक्ता तस्या स्त्रियाः ॥ अञ्ज पञ्जने ॥ अञ्ज नीडे की
 द्यो यं व लोले ॥ जलयन्त्रादिव ब्रं वले भयने यस्या लोले दी वन माणिये सनौ व परि लुट्त्वं वल हा न वा लितौ केन कल सरु विनौ तस्या स्त्रिया अञ्ज
 ञ्जने किमिव शोभनमिति ॥ कथमाक्षिप्यत इति ॥ संकां लो रलोक त्रयेन परिहृतं ॥ त्यागीत्यादि ॥ वाघ्याम्बु अशुत्व पुना से त्वादि द्वै क व जावः ॥
 त्वग्नां सादिसहात्मकं हि लोचनं तत्त्वदृष्ट्या तस्य वेत्तारि ॥ त्वगादिकं पृथक् कृत्वा लोचनं समालोकय सम्यक् स्या सुधा वृथा ॥ ९० ॥

श्रीः

॥२३॥

यास्मिन्ने सुक्ता तारस्योक्ता स शालिता मेरु र्थगतरोक्ता सिगंगा जलरथोपमा दृष्टा शालितास्तन एवादिगन्तेषु रमशासेनेषु अन्धसोलवुपिण्ड
वकाले रवामिना रवाद्यत इत्यन्वयः ॥ मेरु र्थगतरोक्ता स सुदीप्यत इति मेरु र्थगतरोक्तासि ॥ यकामेरु र्थगतरोक्तासि उच्चलन ॥ गंगा जलं तस्य नयेन
गोपा उपमा यस्य ॥ उक्ता र्सी शालिता या उक्ता सेन उल्लुख्य नेन शालिते शोभत इत्युक्ता स शालितस्य तावत्तथा ॥ अन्धसोलस्य मिस्सा स्त्री भक्तम
न्धोऽन्मीद नो गच्छीत्यमनः ॥ केशकज्जलधारिणः ॥ केश एव कज्जलानि तानि धारयन्ती यतथा ॥ उः खंदत्वा ॥ स्पश उक्ता तानि शिखाः ॥ उक्ता तानि

॥ मेरु र्थगतरोक्ता सिगंगा जलरथोपमा ॥ दृष्टा यास्मिन्ने सुक्ता तारस्योक्ता स शालिता ॥ ८१ ॥ रमशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ॥
॥ रवमिराशवाद्यते काले लवुपिण्ड इवान्वयः ॥ ८२ ॥ केशकज्जलधारिणोऽस्पशालितो वनत्रियाः ॥ उः कृतानि शिखानां प्येदितानि ता ॥
॥ वननम् ॥ ८३ ॥ ज्वलितामविदूनेपि सनसा अपिनी सता ॥ त्रियोहितनकाग्नीनामिन्धनं वा रुद्राणां ॥ ८४ ॥

पापान्येवाग्नयस्तेषां शिखा ज्वालाः ॥ ज्वलतामिति ॥ त्रियोति ज्वलतां नरकाग्नीनां वा रुद्राणां मिन्धनं भवतीति सम्बन्धः ॥ वा रुद्राणां इत्युक्तं त्वमत्र विकि
र्त्सीत ॥ रुद्राणां भयं कर्त्तुं स्त्रीणां वा रुद्रिन्धनी भावं सा वधि तुं विशेषणम् ॥ सनसा अपिनी नसा इति ॥ नसः सत ॥ भ्रातृदृष्टा सनसा ॥ अपि इतथा नीनसा
इत्यर्थः ॥ रसशब्देन इवोप्युच्यते ॥ इन्धनं हिलोके ॥ सन सं नीन सं वा भवति ॥ नो भयात्मकं ॥ त्रियस्तयातः सनसा अपिनी नसा ॥ अतस्त्वा र्द्यिन्धनं भव
ति ॥ यतो दूने स्पिता अपि ॥ न न कल कणाग्नीन् दीपयन्ति ॥ अतोऽपि वा र्द्यिन्धनं रुद्राणां च न भवति ॥ ८४ ॥

॥२३॥

कामनामेति॥ नायोमिधवेतसा॥ मूढविज्ञानो॥ न विज्ञानां न विज्ञानां न पाक्षिणां कामनास्त्राकिनातेन विकीर्णा विज्ञिप्ता॥ अंगबंधनवा
गुना अंगबंधनजालानि भवन्ति संबोधनं वा॥ मृगबंधनीवाकेन वा गुणशब्देनेह जालानि निश्चयानि॥ जन्मपल्लवमत्स्यानां॥ जन्मेव पल्लवं चाल्प
स नोवापीतु दीर्घिकात्पमनः॥ तस्य मत्स्यानां चित्रमेव कर्दमः पंकः॥ तच्चारिणां पुंसां शतपायडवसिने वा विवेकाख्या केवर्तस्तस्था नेकु भवति॥ नानि
तु वडका भवति॥ वडिसस्य मत्स्यवेधकस्पर्ज्वयवर्तिलोहादिसंकोरायाणि हितमत्स्याहानापि एते भवतीत्यर्थः॥ एवं स्त्री दोषाश्च परपतत्फलमाह॥ स

॥ कामनास्त्राकिनातेन विस्तीर्णा मिधवेतसा॥ नाप्येन विज्ञाना मंगबंधनवागुराः॥ ८५॥ जन्मपल्लवमत्स्यानां चित्रकर्दमचारिणां॥

॥ पुंसां डवसिनारजौ नारी तु वडिका भवेत्॥ सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकया तया॥ ८६॥ खलया नित्यमलमस्तममास्त्रिया॥ ८७॥

॥ इतो मां सामितोरक्तमितोऽस्थीनिवासनैः॥ ब्रह्मरुक्तिपयैरेव याति स्त्री विशराहतां॥ ८८॥ यस्य स्त्री तस्य भोगे घानि स्त्री कस्य कभो॥

॥ गभूः॥ स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पत्नी जगत्पत्नी सुरवी भवेत्॥ ८९॥

द्वेषादोषरत्नानामिति॥ दोषपवरत्नानि तेषां सुसमुद्रिककया शोभनशं पटिकया॥ समुद्रकः समुद्रक इत्यमनः॥ ८५॥ खलयाः खलवश्च खलारूपपरि
या॥ अलं शब्दे वा नागो॥ अलं भूषणपयस्मि शक्तिवानावावक इत्यमनः॥ इत इति॥ विशराहतां॥ विशराशीलतां॥ ननु भोगे ज्ञायां सत्यामलमस्त
ममास्त्रियेति कथमुच्यते तच्चाह॥ यस्य स्त्रीति॥ यस्य पुंसो भोगे ज्ञाभावे निपुनस्य तत्परिग्रहा संभवात्॥ नीची कस्य स्त्री परिग्रहवर्जकस्य भोगभूः क
स्य भोगे ज्ञा कुत्र न कुत्रापि भोगे ज्ञायां सत्या तत्परिग्रहवर्जना संभवात्॥ भवत्येव तेषां पितागमात्रात्किं भवेन्न वाह॥ स्त्रियमिति॥ ८९॥

श्रीः
॥२४॥

२५

प्रकनगाथमिपसंहरति॥ आपातेति॥ विषयाणां मिद्विज्ञाणां प्रत्याययतनमापातो विषयेद्वियसम्बन्धः॥ आपातमात्रे आपातसमय एवमयतीति॥ तथातेषु
आपातमात्रतो आपातसमय एवमयतीति॥ तथातेषु॥ आपातमात्रतो नमतां नति येभ्यस्ते तथा ते दिति वा उक्तनेऽः खोत्रनेषु॥ अपलिपक्षति वञ्चलेषु
भ्रमनपक्षसिचवञ्चलेषु॥ यथाऽः पक्षतिः॥ पक्षमूलं स्यात्पक्षांशवेति॥ यौवनस्य प्रायेणानर्थकनगा दानां स्त्रियविदित्वा यौवना नन नभाविनीजना

॥ आपातमात्रमनातोषु सुउक्तनेषु भोगेषु नाहमालिपक्षति वञ्चलेषु॥ बलत्रमेमनागा रोगजरादिभीत्या शाम्पाम्यहं पनमुपेमिपदप्रयत्नात्॥ १००॥
॥ अपर्याप्तं फितालत्वं बलात्पिवति यौवने॥ यौवनं च जरा पश्चात् पश्य कर्कशतां मित्य॥ १०१॥ अनायासकदर्थित्या गती ते जनयाजने॥
॥ पलाय्य गच्छति प्रज्ञासपत्ने वाहता ऊन॥ दासाः प्रवास्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा॥ हस्ते सुन्मत्तकामिव ननं बार्धककाम्यितम्॥ १०३॥

मुत्तनप्रथमं संपर्धेणानिदितुं प्रसोति॥ बाल्या पीनां वाध्य बाधकभावं दर्शयन्नप्रयामिति॥ अपर्याप्तमसमर्थं यौवननक्तः संतप्तयेवात्यं बालभावं यौवनं
च ऊनावपिवति बलात्पिवति॥ कर्कशतां कृशतां मित्यर्थः॥ अनायासकदर्थिनीत्यादि श्लोकाः स्पष्टार्थाः॥ तत्राका निवित्यं घानि व्याख्यायन्ते॥ अना
यासेन कदर्थयन्ति क्लेशयंतीत्यस्यायासकदर्थिनी॥ १०३॥

॥२४॥

जरठं दृष्टं गर्भोत्पत्तिविशेषविषये क्ता स्पृष्टा ॥ अर्थमात्रविषया परात्रातिपातां कष्टं भविष्यति मया किं कर्तव्यमित्यप्रतीकमयोग्यं भयं ॥ सोल्लासं संश्रु-
मामित्यर्थः ॥ तान्क्तिदोस्येन शान्तिमान्द्येनेति यावत् ॥ जनैव पालित युक्ताक्षरं भस्मतेन विधूय ममीषत्या एतु कृष्णा एतु परं ॥ उपरिभागे भस्मसदृशवा-
नविधूय सनं भवति ॥ जनैव पालित युक्ताक्षरं चामनं यस्यां पता किं न्यासात्थोक्ता पता किनी सना ॥ अगच्छतो मनाः स्यात्ततो य इति सम्बन्धः ॥

॥ ३ ॥ प्रेक्ष्य जनं दीनं तीने गुणापनाक्रमैः ॥ गृहो हृत्कामिवा दीर्घगर्भोऽपि भवेति वार्धकं ॥ १४ ॥ दैन्यदोषमयी दीर्घोऽपि पातप्रपायिनी ॥

॥ सर्वापदामेकशायी वार्धके दृष्टे स्मृता ॥ १५ ॥ वर्तव्यं किं मया कष्टं पनवेत्यातिपातात् ॥ अप्रतीकमयोग्यं हि वार्धके वर्धते भयं ॥ १६ ॥

॥ गर्भोऽभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्नोते ॥ हृदयं दत्तते नूनं शान्तिदोस्येन वार्धके ॥ १७ ॥ परिपक्वामिवा लोमक्षनाक्षानविधूसनं ॥ यीनः ॥

॥ कृष्णा एतु कं भूक्ते प्रसां कानः कले वनं ॥ १८ ॥ मनाः स्यात्ततो जनाक्षवलवामना ॥ आगच्छतो ये निर्याति सा विद्या विपता किनी ॥ १९ ॥

॥ जरा सुधालेपसितेशरीरान् पुरा नने ॥ अशान्तिना त्तिरापञ्च तिष्ठन्ति मुखमंगना ॥ ११० ॥ किं ते न दुर्जीवित इज्जं हेता जनाजतेनापि ॥

॥ हि जीवते यत ॥ जनाजगत्या मज्जिता जनानां सर्वे षणा स्ता त निराकरोति ॥ १११ ॥

सुधावूणादिविकानः ॥ किं वदना जनांगतस्पजी वनादनेकाया तना स्याद्वनं मनामेवेत्याह ॥ किं तेनेति ॥ यद्यस्या दुर्जीवित इज्जं जनांगतेन वद-
जातनापात्रभूतेनापि जीवते न न दुर्जीवित इज्जं हिता दुर्जीवित इनाधीनिवेशीन किं दिग्विजायिभिनापि ॥ अजिता जनापतस्तानप्याक्रमति ॥ महाऽऽ-
॥ यिन्नेता सर्वेषाणां निरस्करोति ॥ अतिमहत्तजनाऽऽवेनाकुलविजस्तस्य ॥ त्वनिवृत्तिमेवारा-

श्रीः॥
॥२५॥

२५ मतीतयंयसंदर्भेगाडु तवशतंकुलेसंसा नेनिनवयंमुखंकापिनास्तोत्रेनद्विरितं॥सम्प्रतिमुवाभुपगमोपितस्यसंभोक्तुभोग्यभोगात्मकस्या
नित्यत्वदोषानमुक्तीरस्तीत्युत्तनयंयसंदर्भेगाप्रतिपादयति॥तत्रसुखस्यानित्यत्वभावपाह॥धाविदिति॥वा११होमताननघोतनार्थः॥ननुसुखज
नकविषयजातस्यनित्यत्वेसुखस्यापिप्रवाहत्रपेगानित्यत्वंसंभवेदित्यतश्चाह॥नतदिति॥वस्मरोभक्षाणांशील॥भक्षकोवस्मरोघनइत्यमनः॥वनाका

॥कविधाविधतेयेषांसंसा नेसुखभावना॥आखुस्तंतमिवारोषकालसामयिकृताति॥११२॥नतद स्तीहयदयंकालः॥
॥सकलवस्मरः॥यसतेनजगज्जातंमहाद्विमिववाडवः॥११३॥महतामपिनोदेवःपरिपालयतीक्ष्णाशु॥कालःकववलिता ॥
॥शोघविश्वोविश्वत्मागतः॥११४॥धैरम्यायेषुभारक्षाःसुमेतुगुणोपिये॥कालेनविनिगीतास्तिगनुनेतोवपन्नगाः॥११५॥
॥तृणांपांशुंमहेद्वचसमेतंपामिमाविष्टः॥आत्मभरितयासर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः॥११६॥

गांकालात्॥भयेसत्यपिमहात्मनानतदस्तीत्याह॥महतामिति॥नमणीयत्वसत्कर्मत्वगुणाकनत्वान्यापिकालानिवानकानिनमवेतीत्याह॥
येनम्प्राशति॥उभआरम्भोयेषांतेतथा॥नन्वनक्तविविचपदार्थम्॥अकालायास्तंकीवित्तंभावितामित्यतश्चाह॥तृणमापि॥आत्मभरितयारचो
दनपूनकतया॥उभोत्वात्मभारीःकुक्षिभारिम्बोदनपूनकावित्यमनः॥११६॥

॥२५॥

सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यत इत्यनेन कालस्य संहर्तृत्वमुक्तं प्रपञ्चयति ॥ कालेयामित्यादिना ॥ महाकालेषु राजत इत्यनेन ग्रंथसंदर्भेण तत्र प्रथमं ब्रह्म
तत्त्वत्वे ब्रह्मांडसंहर्तृत्वमाह ॥ कालोयामिति ॥ भूतान्यवममकास्तत्कालो घुउमश्च नियेयुते तथा ॥ तेषां ब्रह्माणां मे वोउम्वनफलानि तेषामेवाऽस
मूलाः ॥ ब्रह्माण्डोऽम्वनो ब्रह्मोऽसौ हतया दयतां स्पूलं हस्ततां ॥ ब्रह्माण्डसंहर्तृत्वे कालस्याभिहिते न दत्तं ब्रह्मसंहर्तृत्वमपि सिद्धं तथाप्यनित्यत्व

॥ कालोयं भूतमशकमुदुमाणां प्रयातिनां ॥ ब्रह्माण्डोऽम्वरौ ब्रह्मा हतया दयतां गतः ॥ ११० ॥ वेदाहर्षिनि मे वेता सूर्याक्षणा ॥
॥ पाकवत्पलम् ॥ लोकपालफलान्पात्रिजगज्जीताविना दयम् ॥ ११८ ॥ जगज्जीतां किरीटी कीर्णा निक्षिपत्युयकोटने ॥ क्रमेण गुणाव ॥
॥ लोकमनीश्वरस्य समुद्रके ॥ गणैरापूर्यते येन लोकनत्वावलीभूताम् ॥ भूषार्थमिव तामजे हत्वा भूयो निहन्तानि ॥ १२० ॥ ॥

ब्रह्मिण्यर्थे दृढकृतं तस्य वस्तु संहर्तृत्वं दर्शयित्वा पौलोकपालसंहर्तृत्वमाह ॥ वेदेष्वेति ॥ अह्नि विगतो नि मेघोऽस्तमय समयलक्षणो यस्मात् ॥ सूर्याक्षणास्त
दहर्षिनि मेघेतेन ॥ पालकसंहर्तृत्वमुक्त्वा पाल्यसंहर्तृत्वमाह ॥ जगदित्यादि श्लोकाद्वयेन ॥ जगदेव जीतां किरीटस्यां जीर्णां निक्षिप्यादुग्राव
ल्लोका एव मनयन्ता इव कोट्यादधि यस्य स तथा तास्मिन् मृत्युनेव समुद्रकाः ॥ तास्मिन् विक्षिपति क्षीतिकाले तामजे हत्वा संहानकाले निहन्तानि ॥ १२० ॥

श्रीः ॥
२६ ॥

26

प्रकाशनेनाकालस्यसंहर्तृत्वं दर्शयति ॥ अस्मै वेत्यादिना ॥ कोदाहः परिस्पृशति सर्वत इत्यनेन यथार्थसदर्थेणावातभूयिष्ठदेशाभिधायकेन ॥ जाऊलवाह
नात्र मृगयायोग्यादेशालक्षणे ॥ जाऊलकैसमूहः ॥ जगजाऊलकैर्भूतमृगैर्हृदैर्नावर्कमृगयामावृतोऽस्यैवकालनामो राजकुमारस्य कल्पकालम
हातिविः ॥ श्रीउपुष्कराणीत्येवमादिभिरुत्तरयथसमूहप्रतिपाद्यैर्नयैः सम्बन्धः ॥ वडवानलपंकजं ॥ एकदेशो ॥ उल्लसच्चरुवडवानलपंकजं यस्यां
सा तथा ॥ मृगयावनाजनिताश्रमापनोदनाय उपकरिणी ॥ प्रदर्शकालराजकुमारस्य मृगयानिर्जमात्पूर्वभोजनं दर्शयति ॥ कडातिक्ताम्लनिभूताति

॥ अस्मैवाव रितो दीनेभ्युच्चैर्भूतमृगव्रजैः ॥ आरवेर्कज्जिरिते जगजाङ्गलजालके ॥ १२१ ॥ एकदेशो ल्लसच्चरुवडवानलपंकजं ॥

॥ श्रीउपुष्करिणीरम्या कल्पकालमहातिविः ॥ १२२ ॥ कडातिक्ताम्लभूताद्यैः सद्विक्रीनसागनैः ॥ तैर्नेवतैः पृथिवितैर्जगद्भिः कल्पवर्त्त ॥

॥ न ॥ वण्डीवदुनसञ्चारा सर्वमातृगाणान्विता ॥ संसप्तवनविन्यस्ता व्याघ्रीभूतो वधातिनी ॥ १२४ ॥

आणिन अद्यानियेषुतानितथातैः ॥ नानानसयुक्तं भूतोपदसानां दक्षिक्रीनसागनोपसेवनानां जगदत्रानां पृथिवित्वे हेतुमाह ॥ तैर्निती ॥ यानियानि
कल्पादौ अपितानितानितान्येव जगत्तिकल्पान्तेपि तिष्ठन्तीति पृथिवित्वं ॥ कल्पवर्त्तनसुरवः काव्यभोजनं ॥ प्रसूखो ह मुखं कल्पसुरवः पत्यवसीय
पि इत्थमनः ॥ मृगयामावृतः कालससुनिस्थानीया व्याघ्री दर्शयति ॥ वाडिती वाडिजना ॥ १२४ ॥

॥ २६ ॥

तस्य मघ पाणाय कनतल न्यस्ती पात्री दर्शयति ॥ दृष्टीति ॥ दृष्टी भूमिनेव कालस्य कनतले पान पात्री भवति ॥ सावानत्येत्याह ॥ दृष्टीति ॥ न सान्विता मघ
स्य सौगंध्यार्थ कमलोत्पल कल्पाणां लोलेन जाल केन समूहेन मालिता संवलितेत्यर्थः ॥ कल्पा न सौगंधिक ॥ जगद्व्योमा रेवटकाटन पनी नय
सः कालमहाभयस्य प्रचाट भुज दण्ड ठं तत्त्वोऽयोर्यपक्षिणां दर्शयति ॥ विनावीति ॥ विनावो निघोषो स्यासीति तथा ॥ संहतयोः प्रकोष्ठ प्रगाढ
यो पाणीतला स्फालन मास्फोटः ॥ विकरो विद्रप आस्फोटो यस्म्य तथा ॥ शरा विकटपीनांसः ॥ शराभिर्जीवारो मभिर्धिकरो विद्रुषो पीभावं सौस्कंधो

॥ दृष्टी कनतजे दृष्टी पान पात्री सान्विता ॥ कमलोत्पल कल्पा न लोल जाल कमालिता ॥ १२५ ॥

॥ विरा वि विकटस्फोटो नृसिंहो नृजपंजने ॥ शरा विकटपीनांसः ज्ञानः कीडा शकुनकः ॥ १२६ ॥

॥ अलावुवीणा मधुरः सनधो मामलश्रुतिः ॥ देवः किल महा कालो लीला को किल बालकः ॥ १२७ ॥

यस्य स पीनांसः ॥ शरा विकटश्चासौ पीनांशश्चेति तथा ॥ अथ वा सकटा विकटो पीनांसो यस्य सथा ॥ शकुनकः ॥ पक्षी ॥ नृसिंहो वडश नृचनभूतो
महा कालनामा देवोऽपिका स्य कीडो पकनामित्याह ॥ अलावु इति ॥ यथाह ॥ श्रीन स्वामिनः ॥ उशुव नोनदी महा कालो मृगोस्ति ॥ अलावु इति
एतावन्मधुरो मधुर धानि रिति पाठः ॥ को किल वनस्य काष्ठी माह ॥ वारा इति ॥ १२७ ॥

श्रीः ॥
२७

जगती ताटि वी च विष्टस्य मृग ववे व्यावृत्तस्य च नृदं शयति ॥ अजस्वेति ॥ ने श्वे न च श्वे न मे उर्न विन्ध्य इत्यजस्वस्फुरति ॥ स्फुरित आकारो यस्य स तथा ॥ ५ ॥
येव शनस्तेषां मवालिः पंक्तीः वीता उज्जीताः दुःखशरावलिर्जिता स तथा ॥ को दाणे धनुः ॥ कालात्मनः ॥ परमेश्वरस्य विधानेना जागती ज्ञानलीला व
र्णयति ॥ कालरात्रिरित्यादिना ॥ महाकल्पेषु राजत इत्यनेन सर्वसंज्ञानपटीयसीतमः ॥ चक्षुःशक्तिः ॥ कालरात्रिरित्युच्यते ॥ एष का आत्मा परमेश्व
रः ॥ स्वयं कालरात्रिर्भूत्वा नृत्यतीति सम्बन्धः ॥ तस्य नृत्योपकृता निदर्शयति ॥ यस्या इति ॥ देवलोकान्तराणां देवलोकभेदानामवलिर्पस्या अज
॥ अजस्वस्फुरिता कारो वान्तुः खशरावलिः ॥ अभावनामको दाणः परिस्फुरति सर्वतः ॥ १२८ ॥ कालरात्रिः स्वयं भूत्वा नृत्यत्येव निजे कथा ॥
॥ तस्याभूषणामङ्गेषु देवलोकान्तरावलिः ॥ १२९ ॥ नरकाली वमस्त्रीरमाला कलकलोच्चला ॥ श्रोताः कृतसूत्रेणापातालवराणो स्थिता ॥
॥ १३० ॥ एकस्मिन् अवतो दीर्घा हिमवानास्तिमुद्रिका ॥ अपनेपिमहामेतः कानावाश्च न कारिका ॥ १३१ ॥ अत्रैव कुण्डले लोले वक्षोर्गोपा
श्रुभूषणं भवति ॥ सा कालरात्रिरिति पूर्वोक्तसम्बन्धः ॥ नरकाली व ॥ यस्याः पातालवराणो स्थिता मस्त्रीरमाला भवतीत्यन्वयः ॥ आली पंक्तीः ॥ मस्त्री नो
पुनः ॥ मंजीने माला साधर्म्ये संपादयति ॥ कलकलेत्यादिनो ॥ कनाकलेन बोलाहलेन ॥ उज्जला उदीप्ता ॥ हिमपाण्डु हिमवा ॥ यस्या एकस्मिन् अवतो दीर्घा कि
विन्ध्यनलसंयोजनदीर्घा ॥ आस्तिमुद्रिका ॥ भवति कारिका ॥ कापालिका रविशेषः ॥ वंशको यस्य अत्रैव कुण्डलभवः ॥ इत्यन्वयः ॥ अनेति पूर्वश्लोके अ
वतो निर्दिश्यते ॥ लोल इति कुण्डलयोर्विशेषात् ॥ गंडमंडलोगाण्डमण्डलयोरित्यर्थः ॥ ओली पंक्तीः ॥ १३२ ॥

माण्डले ॥ लोकालोके च लक्ष्मीसर्वतः कटिमेखला ॥ १३२ ॥
२७

तस्याऽप्यं लोकमयावहमिति ॥ कीं वक्तव्यमित्याभिप्रेत्याह पश्चादिति ॥ परवात्पलमेत्यादीनां वक्ष्यमाणैरित्यन्तानां प्रस्तावतीयात्तानामाप्रतिताम्बुदत्यनेन स
म्वन्धः पश्चाज्जागेकवृत्तदौ प्रलम्बा प्रलम्बमाना विधाना स्वतेकोमानमृतवर्हिताः स्वामृतमृतमपूनास्तैः नेत्रेति ॥ नमूद्विरोधाणां नेत्रत्रयस्य दृष्टद्वयैव वापुपूना
वशाच्चनिकानास्तैर्विभीषाणोः ॥ तस्यो नो लो जरा सुवन्द्योपेक्षां तेलम्बोलजरावन्द्यास्तैर्विकीर्णाह नमूदीतश्चतैः ॥ उद्यनद्यानुमद्यनापि उद्यनद्यानुमद्यनपुण्यापि यानि गोनी
कवनापि तान्येव रासनापि तैश्च वर्तकेशपाशउन्नाडवानि उल्लुङ्घितानि अवलाका राणीव यानि भैरवोदनापि तापेव च्छकानि अजालुफजानि मे ॥ उन्नातोवमिकालना
विविधेषां ॥ नानादिनेनाज्ञोद्यननाः सशतवन्धात ॥ तन्वन्धे ॥ सहवर्तमाना स्वयम्भुदेतास्तश्चामिज्ञाकपालास्तः ॥ शुष्काणीयानि नामभाणीसकांवेमत्रास्यानितामेव स्वगनुजजनाम

॥ यश्वात्पलम्बविशान्तकौमसमृतवर्हिभिः ॥ नेत्रत्रयहृत्तद्विभूतिमाकनभूषणो ॥ १३३ ॥ लम्बलोलजटावर्द्धविकीर्णतिनमूर्द्धभिः ॥ उद्यनवातमन्दान
॥ गौरीकवचवामनैः ॥ १३४ ॥ उत्तापुवावलाकानभैरवोदगुत्सकैः ॥ रावत्तशतरंभ्रेन्देहभिकाकपालकैः ॥ १३५ ॥ उच्छरानीनखद्वारभंगैरापूनि
॥ ताम्बुर्नभीषयत्पात्मनात्मानं सर्वैर्महानका निगी ॥ १३६ ॥ विश्वशपाक्षीशचक्रवाउपुच्छनमालया ॥ तांडवेषुविवर्त्ततीमहाकल्पेषुनाजते ॥ १३७ ॥

वावयवषण्णस्ते॥ ननु कौमानवर्तनीनामेकत्वात्॥ वर्तिमिरित्यादि बहुवचनं कथमिति चेन्नैवं॥ तावत्प्रेषुराजतइति॥ अत्रैव बहुवचनेन परिहृतत्वात्॥ तावत्प्रेषु मदनमयूनादीनां
 बहुत्वसंज्ञावात्॥ आपूरितमम्वर्तनमोयेनात्मनानां किं बहुना कनलनात्रेऽप्रभावः॥ संक्षेपेता श्रुपतामित्याभिचेत्याह॥ विश्वरूपेति॥ विश्वरूपस्य गीता सुप्रसिद्धस्य इति सामान्यं
 नेककोरीनां वक्राणामित्युक्ता एव वातपुष्कनमाला॥ तया विवला कचिन्नवता एवेषुता एवावसनाद्येत्यर्थः॥ विवला लेत्यन्यत्र ता एव पुमाघेष्टकर्त्रव्योक्षित्यर्थः॥ १३०॥
 ॥ श्रीरामवंदाय नमः॥ ॥ श्रीरामचन्द्राभ्यां नमः॥ ॥ श्रीरामसत्य॥ ॥ गोविन्दाय नमः॥

श्रीः॥
॥२८॥

२८

एवंकालादीनां हनमाख्यातमनुवदस्तद्येवपरिज्ञानपालविशदयति॥ कालादीनामेवमुक्तेन प्रकारेण एतास्मिन्नेवसेतेषा
मिति केचित्॥ कालादीत्यत्रादिशब्देन वज्रादिरूपते॥ कालादीनां हनमन्येषां पूर्वोक्तिर्संज्ञानदोषाणामुपलक्षणाया॥ ननु संज्ञानान्यनर्थस्यास्यानास्तिस्तिनेव
हितान्निवृत्तौ परमोयत्तस्यास्थीयतां किं वलानेनेत्याशङ्कतान्निवृत्तिप्रतिकूलानां सोलभ्यमनुकूलानां सोलभ्यमाह॥ शत्रवश्चादिना॥ भवप्राप्येनीत्यनेमग्रन्य
जातेन॥ ननु प्रार्थसत्यज्ञानादिलक्षणां वस्तुसाक्षात्प्रतिभासते वेत्तिकारिष्यन्तीदृशशत्रवश्चादिते आह॥ सत्यमिति॥ सत्यज्ञानादिलक्षणां वस्तु॥ असत्यतामनुव
देता रूपतां यातु॥ मनःस्वानुकूलं वेत्तेदृशशत्रुभ्योभ्येतव्यामित्यत आह॥ ग्रहणतीति॥ द्वितीयकल्पकं मनोरिपुर्भूत्वा आत्मानास्वेन आत्मानं स्वं ग्रहणतीति॥

॥ एतास्मिन्नेवसेतेषां कालादीनां महामुने॥ संज्ञानान्निर्विके वास्यामाद्यानां भवान्निवृत्त॥ १३८॥ शत्रवश्चेदृशान्येव सत्यजातमसत्यतां॥

॥ ग्रहणत्यात्मनात्मानं मन एव मनोरिपुः॥ वस्तुवस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहकृतो॥ अभाववेष्टिताभावाभावात्तो नोपलभ्यते॥ १४०॥ ॥

मनसोरिपुत्वं साधयति॥ वास्त्वेति॥ कार्यकारणसंज्ञासाक्षीलक्षणा मस्तु॥ अवस्तुतया कार्यकानसां सेवातत्प्रनाटयिते॥ ननु संज्ञातसाक्षी तया वस्तुवस्तु
णसंभवादनुयायतां निवर्त्तिष्यत इत्यत आह॥ दत्तमिति॥ कामाकुलं तद्विषयविवेकाक्रमत्वा दत्तं कानमेवानुभावतीति न सत्साक्षात्तामित्याभिप्रायः॥ मनव
स्तुनावगाहते वेष्टितं न हि दानं कानादिभावानवगाहते॥ तत्रैव रतिर्बुद्ध्या तामत आह॥ अभावेति॥ भावाप्यपार्थक्ये अभावं वेष्टिता अभावविद्या अनित्य
इत्यर्थः॥ तर्हि विनदपदस्तु कूटसलयां विनश्यतीति न्यायात्राशावचितया ज्ञायतामात्मैत्यत आह॥ भावेति॥ भावानामनित्यपार्थक्यानामनोऽवसानभूमि
रात्मैत्यर्थः॥ भवान्निवृत्तिरिति॥ १४०॥ ॥ ॥ २८॥

अनात्मनि दोषद्वयो मत्यामात्मनि वा प्राप्ते फलितमाह ॥ तप्यत इति ॥ अनना वास्त्ववस्तुनो न ननाले ॥ ननु सर्वकामभागागातापनिवृत्ति संभवे किमर्थं तप्यत इत्य
त आह ॥ रागा इति ॥ तर्हि विरक्तसम्पद्व्युत्थाना निवर्ततामित्यत आह ॥ विरागीति ॥ तर्हि त्वनानकार्ये प्राप्ते मित्यत आह ॥ यत्वे तेति ॥ यो वने हि कार्यकानाणां प्रा
प्त्यर्थं सम्पादनसमनवार्द्धक इत्याशयः ॥ तर्हि प्राप्ते मेव तत्त्वविदः ॥ सव्यतामित्यत आह ॥ पून इति ॥ तर्हि न्यउपायोऽविष्यतामत आह ॥ गरिति रि ॥ ननु कथमस्या

॥ तप्यते केवलसाधोर्मतिराकुलितानना ॥ रागरो गोविलसति विरागी विरलो जनः ॥ १४१ ॥ यत्ने न याति युवता पूने सज्जनसज्जतिः ॥ ॥
॥ गतिर्न विद्यते कावित्कावित्रोदेति सत्यता ॥ ४२ ॥ मनो विमुह्यतीवान्तर्मुद्रिता पूनता गता ॥ नोज्वाला कतपो देति पूरा प्रायाति नीवता ॥ १४३ ॥
॥ धीनता धीरता मेति पातो त्वं तपरो जनः ॥ सुलभो दुर्जनः श्लेषो दुर्लभः सत्समागमः ॥ ४४ ॥ आगमायायिनो भावाभावनाभाववंधिनी ॥

गतिर्नृप्ति ॥ तत्त्वबलास्वयमेव वास्त्वयं प्रकारा आत्मा प्राप्ते भास्यतीत्यत आह ॥ कविदिति ॥ सत्यता सत्यभावः ॥ सत्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ अथ पाजगत्सत्यत्वात्मा क
नदे मिनामिवास्या गतिर्न विष्यतीत्यत आह ॥ कविदिति ॥ कविदपि जगत्ते पदार्थे सत्यतानो देति न भातीत्यर्थः ॥ संसारासज्जनमध्यवर्तीनः साम्पुर्ण भामिति
दर्शयितुं तात्पर्येण नास्थित्वमाह ॥ धीनतेति ॥ पात इति ॥ पातपेशवर्षादिभ्रंशः ॥ उत्पातस्तस्यापि ॥ अथ वा पातो नाश उत्पात उद्भवः ॥ भावना देहादिष्वपि ॥

श्रीः

२२॥

२१

एवं पुनः पार्थनिकुलानां दुर्लभत्वे तत्त्वति कुलानां सौलभ्यं च प्रतिपाद्य फलित साहजानीयत इति ॥ केवलं पुनः पार्थसाधनानुपपन्नानां द्विधनं कापि पुनः पार्थपरिपाद्य
नमाज्जेनीयते विविनेति शेषः ॥ वदीनादीरसोज्ज्वलावगाहनश्च संसारदावानि दृश्यं ममानित्या न दावगते ॥ त्यक्तं ते सास्तीति दर्शयितुमागमापायिना
भावा इत्युक्तमनित्यत्वं प्रपंचयति ॥ दिश इत्यादिना ॥ आसावेत्यतः ॥ पूर्वाण्यथसंदर्भोऽस्य स्पष्टार्थः ॥ कानि वित्यादामित्याख्यायते ॥ अन्यापदेशभागम्
राहमाह शोष्य देशभागभवतीत्यर्थः ॥ अन्यापदेशं भागिति कवित ॥ तत्रान्यस्योपदेशमेव भवते ॥ नत्वयमेव प्रतीयेते नष्टत्वादित्यर्थः ॥ असेत्तयेति पक्षे
नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपनम्प्रा ॥ दानवापि दीर्यन्ते वृषोप्यवृषजीवितः ॥ अमरापि मार्यन्ते केवास्यामादशोजने ॥ १४६ ॥
॥ विशोपि फिनट्यते देशोप्यन्यापदेशभाक् ॥ शैला अपि विशीर्यन्ते केवास्यामादशोजने ॥ १४७ ॥ अथ ते सत्तयाघोश्च भुवनं वापि मुज्यते ॥
॥ धूरापि पाति वैधूर्यं केवास्यामादशोजने ॥ १४८ ॥ परमेष्ठीपि निष्ठावाद्रुद्रियते हरिरप्यजः ॥ भावोप्यभावमायाति केवास्यामादशो
॥ जने ॥ १४९ ॥ कालोपि कल्पते तेन नियतिश्चापि नीयते ॥ व्योमापि लीयते न तं केवास्यामादशोजने ॥ १५० ॥ आश्ना व्यावावतत्वेन उदशो
॥ ज्ञानमूर्तिः ॥ भवनानि विद्वन्ते केन विदुमदापिना ॥ १५१ ॥ ४ ॥ अथ न्यापिसमुद्रास्वसीर्यन्ते ताका अपि ॥ तिष्ठा अपि तिनरपांति केवास्यामाद
॥ वैधूर्यं ॥ असत्तां ॥ निष्ठावात्राशवात् ॥ निष्ठा निष्ठात्रिनाशयोरित्यमरः ॥ अनेन पनमात्मना धृत्य ते सद्रुद्रियते ॥ इत्यर्थः ॥ नियतिर्देवपूर्वकमेत्यर्थः ॥ मयापि वा
नियतिः कालोपि कल्पते अनेनेत्युक्तं मन्यं दर्शयति ॥ अस्त्राव्योतिनिर्विकल्पगया अश्ना व्यावावतत्वेन पनमापि कीस्व उपयस्यतः ॥ तेन उदशितातं सचमूर्तिस्व
उपयस्यते ॥ तं उदशितातं सेवमूर्तिस्व उपयस्यते ॥ तं उदशोपठमसु विषयमिति यते ॥ विद्वन्ते अपहास्यन्ते तत्त्वमाधाय कल्पितमेव प्रदर्शयता विप्रलाभ्यते माया
॥ २२ ॥

अविष्टानभूतस्यैषमात्मना दत्तं धर्ममेवावलम्ब्य ध्यामर्कतम ॥ परिशायनस्यति लोका इत्यनुकोशयति ॥ अघोत्सव इति ॥ आलोलयेत्नवसतिः पारि
व अश्वत्थानुबुद्धिर्यालाभिनश्यतीत्यर्थः ॥ एवमविवेकितः संसारतो नु कुत्र भूतन्मध्ये वर्तमानो सुमुकुने कान्तप्रियव्रतविष्टसंनिधौ श्रवणाघसंभवारवि
त्ताका नाकुलितत्वात् ॥ सहजामर्षिनि प्रातादिमतस्तथा ॥ इति इति ॥ विवेकी लोका ब्रह्मविदस्तदाश्रयंतं धी नयतां ब्रह्मं श्रवणादिलक्षांतेन

॥ अघोत्सवोयं मृधुरेष तथेह यात्राते वाचवाः सुखमिदं स विशेषभोगश्च ॥ इत्थं सुखैव लयस्तु विकल्पजालमालोलयेत्नवमतिर्जलती ॥

॥ वलोकः ॥ १५३ ॥ श्रीनाम उवाच ॥ इतस्ततो पूनरं विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने ॥ विवेकी लोका श्रयस्तु ब्रह्म रिक्ते हि पातिका उपैति ॥

॥ निजाय ॥ १५४ ॥ पुत्राश्च दाराश्च धनञ्च बुद्ध्या प्रकल्पते नामरमायनाभम् ॥ सर्वं तत्रोपकरोत्यथानेयवातिनम्पा विषमूर्च्छनैव ॥ १५५ ॥ विजावि ॥

॥ ते शत्रुजने समये समागता यासां भित्तश्च लक्ष्म्या ॥ सेव्यत एतानि मुक्तानि पार्वता वत्समायाति कुतोपमृत्युम् ॥ १५६ ॥ ॥ ॥

रिक्ते भूत्ये ॥ ननु सर्वो जिनः पुत्रदारादिकं ममृतकल्पसंकल्पतत्र प्रवर्तत न श्रवणायेतद्वत्तव प्रवृत्तिः ॥ किं न स्यादत आह ॥ पुत्रेति ॥ नीतिनम्येत्येकपदं ॥ अनतिन
म्पा विषयपूर्व नैवेति ॥ यत्र पत्तेः काले करोतीति सम्बन्धः ॥ नाम शब्दकृत्तायाय ॥ यत्रातिरम्यति क्वचित्त्रायमर्थः ॥ यत्र यास्मिन् दुःखे सति विषमूर्च्छनाप्यति न
म्येव भवति तदुःखं करोतीत्यर्थः ॥ क्वचित्काले दुःखोदकूमापि विषयमुरमनुभूय तत्संपादनप्रयासमनुभूय मृत्युयस्तो भवति विषयपर इत्याह ॥ विजावितरति ॥ १५६ ॥

श्रीः॥
॥३०॥

30

भोक्ता मृत्युवक्त्रा मप्रविश्य पजीवति तदापि तस्य वा न्यात्मकः कलत्रादिव्यवहारो स्थिर इत्याह ॥ इति श्रुतिः ॥ समानेन स्वधानात् न संकेतेन निवसो भावोऽपि
मित्रायो भोगादिविषयो यामुच्यव हानमायामुतास्तथा ॥ अयमर्थः ॥ व्यफालुता मासिकस्मवतुर्दशपाविश्वेश्वरपात्राविवेयेति संकेतेन सर्वसाधानात् न नरा
णां कथानिक्छामित्रायाश्चाणिकाया वा समासङ्गा भवन्ति ॥ तथा विवाहकालीनेन साधनसंकेतेन निक्छामित्रायाः ॥ कलत्रादिव्यवहारान्नयः क्षाणिका
भवन्तीति ॥ न त्वसादादिभोक्तुभोगावसन एव मृत्युसम्भवैष्यनेकमहमहपुगजीविनां ब्रह्मापीनां नैवमित्यत आह ॥ कल्पेति ॥ अनादौ संसारिककल्पो वस

॥ इतोऽन्यतश्चोपगतास्तथैव समानसंकेतनिक्छभावाः ॥ यात्रा समासङ्गसमानराणां कलत्रमित्रव्यवहारमायाः ॥ १५७ ॥ कल्याणिधानं न
॥ ताजीविनोऽपि कल्पो वसंख्या कलने विनश्यत् ॥ अतः कलामालिनि कालयाते लघुत्वपीर्वत्वाद्योप्यसत् ॥ १५८ ॥ जनः कामाशक्तो ब्रह्मवि
॥ धककुलावेष्टनपरः ॥ समुच्चप्रेप्सासीजगति सुलभो नाय भुजः ॥ क्रियाडः स्वासंगा विधुन विधुना न्नसारविलानजानेनेतव्या कथामि

स्वेत्या कलने कल्पसमूहसंख्या गताने क्रियमानचिरिं व्याकल्याणिधानं न क्षाणजीविनोऽपि कल्पनामेनामेकक्षणाजीविनो भवन्ति ॥ तथाचाऽस्मदादिलघु
कालापेक्षया पार्थजीविनोऽपि ब्रह्मेत्यत आह ॥ अतः श्रुतिः ॥ लघुत्वादिकेयथारवमेमुहर्ते वत्स नौघभानि ॥ तद्वजननेपीति भावः ॥ सर्वसंसारश्लमावेद्यतन्निवृ
त्त्युपायात्नाभाङ्गिमित्रस्वेदं दर्शयति ॥ जनश्रुतिः ॥ कुकलाकुविषया ॥ किं सुजनलाभेन क्रिययेव पुत्रपार्थः ॥ साधामतस्याह ॥ क्रियोति ॥ अविनाश
याडः स्वासङ्गा विधुन विधुना भवति ॥ इः स्वेनाममत्रात्सङ्गोपस्थासाऽतथोक्तः ॥ विधुन विधुना पुत्रपार्थेनात्यन्तरिक्षेत्यर्थः ॥ १६० ॥

॥३०॥

॥३०॥

एवमनात्मसर्जस्यानित्यत्वविस्तरेणाप्रतिपादितं संकीर्ष्यात् ॥ दिवसस्तस्यादिरलोकत्रयेणांवाः ॥ त्ववडवाग्नेयः ॥ किमिव कित्वित्यर्थः ॥ अशूनेतोतिस्पष्टार्थः ॥
एवं कुरुधासंसारो घात्रिदृष्यतत्फलं निवृत्तिरायं वैराग्यमाहारतीति ॥ भोगेषु इच्छाभावेऽपि जीवनादौ जीति ॥ स्यादत आह ॥ नाभिनन्दामितीति ॥ ननु विषय

॥ दिवसास्ते मत्तस्ते सम्यदस्ताः क्रियाश्च ताः ॥ सर्वस्मृतिपथं यार्तया मो वयमतः परम् ॥ १६१ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्ववाभूतजातयः ॥
॥ नाशयेवानुधावन्ती शालि लानां ववाडवम् ॥ १६२ ॥ आपदः क्षाणमायात्ते सम्यदः क्षाणमेव च ॥ क्षाणजन्माथमनां मुने किमिव लक्ष्णम् ॥ १६३ ॥
॥ अशूनेतातः शूरपुकेन वरुणो हताः ॥ प्राकृताः प्रभुर्नायाताः सर्वमावर्त्तते जगतः ॥ १६४ ॥ श्रीराम उवाच ॥ इदमेवोषपाका निदग्धे स पदिवेतासि
॥ प्रस्पुनंति न भोगाश्च मृगाः सारः स विव ॥ १६५ ॥ नाभिनन्दामि मनां नाभिनन्दामि जीवितं ॥ यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ॥ १६६ ॥
॥ अथ वेत्स्वेक्षया कुक्ष्यामुनीन् न विविकित्यते ॥ भूय एवित्त विविकित्मायास्ततः किलावसतः कुतः ॥ १६७ ॥ विषं विषयवेषम्यन विषं विषमुच्यते ॥ यन्मति
॥ रञ्जाविषया एकदेहहर्तृविषम् ॥ १६८ ॥

प्रवचनस्य विविकित्वावर्द्धके कर्तुमुवितायो वने किमिति कियत इत्यत आह ॥ अथेति ॥ बाल्या न नयमपवा ह्यर्थः ॥ तत्र हि विवित्तामिति च ॥ किले त्यसंभावनायां
विषयेषु ॥ एतच्चित्तविविकित्तनीयमेवेति ॥ कुतस्तत्राह ॥ विषमिति विषयेषु वेषम्यनो भनाशो भो भनत्वलक्ष्णम् ॥ रामद्वेषहेतुभूतम् ॥ १६८ ॥

श्रीः ॥ ननु ज्ञानवैराग्यो षडभ्यां विक्रितो विज्ञानेन किं फलं प्राप्तयेन त्वया वित्तविक्रिता क्रियते इत्याह ॥ नमुखा रीति ॥ तस्य ब्रह्मविदः ॥ तद्यत्तिक्रितायाः साफल्यं दशा
॥ ३१ ॥ यित्वा फलं तामाह ॥ आयु रीति ॥ वित्तानमुक्तोच ॥ सौदामिनी विधुत ॥ योवनलालना योवनोपजालनं सैव जलनय ॥ जलवेगः काविल्लोलेति स्त्रीमनिजानि
दृशा ॥ तत्र जलधनं इति मिव पदम् ॥ जलनयोजो लंत्वे दृष्टान्तं ते नोच्यते ॥ विषयवाधनवानायायविवेकलोहकान्छता वैराग्यमुदाचिते पितृत्वार्थः ॥ एवं सु

॥ नमुखानि नदुःखानि न मित्राणि न वाञ्छवाः ॥ न जीवितं न मर्णावन्त्या यज्ञस्य वेतसः ॥ १६८ ॥ आयुर्धायुर्विद्वद्विताभ्रपटलीर्लवाखुवद्भुजुनी ॥
॥ भोगामेव वित्तानमद्य विलसात्सौदामिनी चंचला ॥ १७० ॥ लोला योवनलालनाननुभूतामित्याकलय्याहुती ॥ मुद्रैवाद्यमयाप्यिताननुदृष्टावि ॥
॥ जैवितं शान्तये ॥ १७१ ॥ श्रीनाम उवाच ॥ नावास्थितिमुपायाति न वयाति यथोप्सितं ॥ बुद्धिजीवेश्वनायत्ता कानेव प्रियसन्निधि ॥ १७२ ॥

जाप्यिता चेत्कृतं कृत्यमतः पत्रं किं तं वावादीष्टं तत्राह ॥ नावास्थितिमिति ॥ जीवश्च विवेकित्वेने श्वनो यत्तातपायत्तातपधीना जीवस्येश्वनैकत्र प्रवाणावावुष्टि
निर्दुःखे पदेऽवास्थितिं नोपायाति कांतापक्वेनावेश्वर ॥ प्राणानाथो भक्तसिापि प्रियसन्निधि मर्त्यगृहे स्वेष्टास्थितिं भयादिना नोपायाति ॥ नोपायाति ॥
यथोप्सितं च हिनयाति ॥ न चेत्कृत्वा चित्तं चापि बुद्धिर्नैव विवर्कित्वा विमलेकाचित्यो वरनाजिनवासिष्ठोतिभावः ॥ १७२ ॥

विनावास्थितिस्थानसाते वा पायपृच्छति॥ अत इति यतः स्थितिं न याति विप्रमत्तः पृच्छामीत्यव्याह॥ अनुकंपरपार्थसिद्धपम्॥ अनायासं निर्दुःखं अनायासत्वे हेतु
र्जितधर्ममिति॥ गतधर्मत्वे हेतु ननु पापीमि॥ उपाधिर्मन॥ मनो हि सर्वध्यातिमूलमातथाव प्रागुक्ता यदुपातेव॥ आदौ मनस्तदतवंचाविसाकदृष्टापश्चात्पच
रवनाधुवनाभिधानेति॥ साधुशोभनमानद्वरूपमियंपृच्छति॥ कथञ्चेति॥ वीनवर्येति सा बोधनम्॥ रात्रिदृशायितुं वासनारमशालिनेति विशेषात्॥

॥ अतो लुरुमनायाशमनपाधिगतधर्मम्॥ किञ्चित्स्थितिपदसाधुयवशक्ता न विद्यते॥ १०३॥ कथंचवीनवर्यनोपततापिनदसते॥ ॥
॥ पावके पारदे नेवरशोनरशशालिना॥ १०४॥ यस्मात्किल महावाहो व्यवहानक्रियाविना॥ नास्थितिर्दग्धसंसा नेविनास्तु जलवाविव॥ १०५॥

रूपत इति रसआज्यादि॥ वासनैवरसास्तेन शालितेशोभते पुनश्च॥ तथा तथा तेन॥ अग्नौ संसाराख्ये पततापि पुनश्चेता संसाराख्ये हिमि॥ कथंचनदसते के
नोपायेन दसते॥ पारदोरसः आन॥ कावो यवपलो नस॥ सूतश्च पानद इत्यमन॥ रमेनेति पानदना द्वार्थक॥ न पारदो दुर्घृति इति प्राप्तिरिति॥ संसारे निव्यपि
रतया इव स्थानमेव दाहो पायज्यत आह॥ यस्मादिति॥ अम्बस्पर्शविना समुद्रमद्यो स्थिति र्यपान संभवति तददित्यर्थः॥ १०५॥

श्रीः॥
॥३२॥

यथा जानासि॥ इत्यादि यन्यसमूहः स्पष्टार्थः॥ के कामयूनघनिः॥ नीलकाष्ठो मयूनः॥ ० ॥ इति श्रीमत्पद्मसंहसपरिवाजकाचार्योक्तिसुखपूज्यपा

॥ यथा यानासि भगवंतः यथा मोहनिवृत्तये॥ बुद्धिमेसाधवो येन नूननिर्दुःखतांगताः॥ १०६॥ अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ब्रह्मत्रविद्यते॥ ॥
॥ न वान्ति मम वोकास्विद्धिमाना मापि स्फुटम्॥ १०७॥ स्वयं चैव न वान्ति मतां विशांति मनुजमां॥ तर्ह्यस्य कसं देहो निरहं कानतांगतः॥ १०८॥
॥ न भोक्तेनपि वा म्यसुनातः परिद्वेषः श्वनम्॥ करोमि नाहं व्यापारः स्नानदानाशनादिकं॥ १०९॥ न च तिष्ठामि कार्येषु सम्यक्त्वापदसां सुवा॥
॥ न किञ्चिदभिवाञ्छामि देहत्यागादतैस्तुने॥ ११०॥ केवलं विगताशङ्कं निर्ममो नामैतमत्तनः॥ मोनमेवास्मिन्निष्ठामि निपिकर्मास्ति वाप्यि॥
॥ तः॥ १११॥ ब्रह्मी किं उवाच॥ इत्युक्तवानसि मलशानिकनाभिरामो रामो महत्तनविवेकविकाशीचेताः॥ नृणीव भूषणुनतो महतां धनानां॥
॥ केका नवसमवशादिव नीलकाष्ठः॥ ११२॥ ० ॥ इति मोक्षोपाये वैनायकनाथो जगद्गोषप्रकाशनेनाम द्वितीयः सर्गः॥ २॥

दाक्षिण्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वाशीष्ठवद्विकायां द्वितीयः सर्गः॥ २ ॥

॥ रामायनमः॥ वासीष्ठायनमः॥ रामायनमः॥

॥ ३२॥

अतीतयं थसं दर्भेति नित्या नित्यवस्तु विवेकतो वैनायं प्रतिपादितं तस्य विद्वज्जनमभोऽनन्तरत्वेन हूल्लभः आभ्यांस्तत्पथवदत्तेवमित्यादि श्रुतं श्रुतिरसाय
नामित्यन्त ॥ उत्तरयं थसं दर्भः स्पष्टार्थः ॥ देहउते ॥ रोमाभिः ॥ उच्चुरैकुमुर्वैः ॥ वीतरागविषयसोऽपुसयः ॥ फलतीत्यभिप्रायेणाह ॥ उपशमेति ॥ उत्तमतायाः ॥

॥ **वाल्मीकीउवाच** ॥ वदत्येवंमहा मोहाविनिहन्ति कर्नवचः ॥ रामो राजीवपत्राक्षेतास्मिन्नाजकुमारके ॥ १ ॥ सर्वेवभूवुस्तत्रस्थाविस्मयोत्फुल्ल ॥
॥ लोचना ॥ मित्राश्वरादेहहर्षेर्गिनः ओतुमिवोऽनैः ॥ २ ॥ अथतूष्णींस्थितवतीरामो राजीवलोचने ॥ साधुवादागिरासार्धसिद्धमार्थसमीरिता ॥ ३ ॥
॥ वितानकसमाव्योम्नः पौलीहृष्टिः पपातह ॥ मुहूर्तस्त्वचतुर्भागा घातेकुसुमवर्षिणो ॥ ४ ॥ इमाश्चसिद्धगणालापान् शुश्रुवुस्तसमासताः ॥ आ
॥ कल्पसिद्धसेनासुभ्रमद्भिनामितोदिवं ॥ ५ ॥ अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनं ॥ उपससामृतसुदनसादनादधिगतोत्तमतापदमेवयत ॥ कायि
॥ तवाञ्जुविरंघुनंदनः सदितेनवर्षप्रतिवेष्टिताः ॥ ७ ॥

पदस्थानं परमपुरुषार्थः ॥ विगतं प्राप्तामुत्तमतापदयेनवचसातलया ॥ ज्ञानार्थिना गंतव्यास्मत्तः ॥ साद्विस्वससम्पन्नरियासः ॥ तेनवसद्यनिकूल्येनत
तैवर्लितव्यामिति प्रतिपादनार्थः ॥ ७ ॥

॥ श्रीः ॥
॥ ३३ ॥

पाचनस्येत्पादिरिति नादेनेत्यतः प्राक्तवोग्यं यस्य स मूत्रः स च स्पष्टार्थः ॥ क्वाचित्किञ्चिद्वात्पायते रबुकेलुनारथस्यकेलुचंश्चूनामलक्षारो ॥ नसाम् ॥ भ्रामिम् ॥ उदाम

॥ वाल्मीकि उवाच ॥ पावनस्यास्य वचसः प्रोक्तं स्पष्टं बुकेतुना ॥ निपायिंश्चोतु शुद्धितं वक्ष्यमानां महर्षिभिः ॥ इत्युक्त्वा सा समसौ बभूवो मा वास
॥ निवासिनी ॥ तां पयात सभां तत्र दिव्यां मुनिपरम्परा ॥ अथायासिद्धसेनायां पतत्पानभसोरसां ॥ उतस्थो मुनिसंप्रसादिता शरणी सभा ॥ वासि
॥ छ विश्वामित्रो तां पूजयामास तुः कृतात् ॥ वसिष्ठ विश्वामित्रो ते पूजयामासुराक्षतात् ॥ सर्वादिनेता सिद्धो वा न्य पूजयामास भूपतिः ॥ सिद्धो बोध
॥ पतिं चैव कुशलप्रश्नवार्त्तया ॥ वचोभिः प्रष्टवर्ध्मेता साधुवादेन वा मितः ॥ राम ते पूजयामासुः प्र'वाता तमास्थिते ॥ **मुनय उवाच ॥** अतो वत कु
॥ मानेता कल्याणायुगाशालिनी ॥ वागुक्ता पनमोदरा वैराग्यपनमगर्भिणी ॥ आसीन्नुदामगोरात्म्यदैवनिष्मृतिनिमीति ॥ द्विजेन्द्र दत्त संसाने
॥ सारो सत्यन्त उल्बभू ॥ सकललोकवमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतं यदि नाद्यवचेतसः ॥ पालति कोतपि मेव यमेव स्फुटतं मुनयो हतबुद्धयः ॥ ॥

सोऽतयश्च सदैव निमिनि निर्मितश्चेति तथोक्तस्तस्मिन् संसारादिनिर्मुक्तयो न दोषात्पेन युक्तो भवत्यमाउषध्या पाननिर्मितश्च दैवानिर्माणनिर्मित इत्यनेनानिर्वाचित्वं सूचितम् ॥ ॥ ॥ ॥ ३३ ॥

नेनानिर्घातित्वं सूचितम् ॥ ॥

11.

11

11

इतिनादेनेत्यादयश्चात्रकनतासमाप्तेर्यस्याः स्पष्टार्थाः ॥ तेषुकानिचित्यदानिव्याख्यायन्ते ॥ ज्ञेयांस्तपि शब्दोविरोधे ॥ सर्वल्लेशरहितेषमातायापानात् ॥ प्रागेवस्वतः ॥

॥ इतिनादेनमहताववस्पुक्तेसभाजनैः ॥ राममयगतं श्रीत्याविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ नराधवतवास्पत्यतज्ञेयंज्ञानवताम्वन ॥ स्वयंवैसूक्त ॥

॥ यावुद्धासर्वाविज्ञातवानसि ॥ भगवद्धासपुत्रस्यशुकस्पवमतिस्तव ॥ विश्वान्निमात्रमेवाज्ञातज्ञेयेष्वपेक्षते ॥ ० ॥ श्रीरामउवाच ॥

॥ भगवद्धासपुत्रस्यशुकस्पभगत्कर्था ॥ ज्ञेयोप्यादौनविश्वान्तंविश्वान्तंवक्ष्यामि पुनः ॥ ० ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ आत्मोदत्तसमंरामवक्ष्य ॥

॥ मातामिदंत्वया ॥ शृणुव्यासात्मजोदत्तंजन्मनामंतकाराणाम् ॥ तत्पचित्तयतेलोकपात्रामेवामिमं हृदि ॥ तवैवकीलसदुद्धेर्धिवैक ॥

॥ उदभूदयम् ॥ तेनासौस्वविवेकेनस्वयमेवमहामना ॥ विचार्यसुविरंचातुयत्तत्तदवाप्तवाङ् ॥ स्वयंप्राप्तेपनेवस्तन्यविश्वान्तम ॥

॥ नाःस्पित ॥ इदंवाल्मीकिविश्वामित्रेनासाचात्मनुपाययो ॥ केवलंविश्वरामस्पचेतोविगतचापलं ॥ भोगेभ्योभूरिभङ्गेभ्योधानाम्पश्यचातकः ॥

प्रकाशमानपरमानन्दरूपेविश्वान्तमिति विच्छेदः ॥ उदत्तोदत्तान्तः ॥ वातकोभूमिष्वेदकपानविमुखः पक्षिविशेषः ॥ तानाभ्योवर्षधाराभ्यः ॥ वातकतुष्टनन्तं
यथावर्षधानाभ्युपनमतेस्मृत्येत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः॥
॥३४॥

याही कै॥

॥यष्टावुवै॥

॥उन्मना॥

॥जनक॥

॥दार्दिने॥

॥सत्काठः॥

एकपासोमलप्रज्ञोमेरावेकान्तमास्थित॥ पप्रच्छपितरंभक्ताकृष्णद्वैपायनमुनिम्॥ संसाराउन्मनमिदं कथमभ्युत्थितं मुने॥ कथं वप्र॥
शमं याति किं यत्कस्य कदेति व॥ इति पृष्ट्वेन मुनिना व्यासेना विलमात्मजे॥ यथावदमलं शोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना॥ अज्ञासीषं प्र॥
वर्धमेतदहमित्यथ तालीतुः॥ सशुकः शुभया बुद्धानवाक्यं वदाम्यत॥ व्यासोपि भगवाद्ज्ञात्वा प्रज्वाभिप्रायमीदृशम्॥ प्रत्युवाच पुनः पुन॥
न हि जानामि तत्त्वतः॥ जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले॥ यथा द्वे त्सौ वेद्यं तस्मात्तर्धमवाप्स्यसि॥ पित्रे तुक्तः शुकः प्रायास्तु मे॥
रोर्ध्वमुवाच तर्ल॥ विदेह नगरी प्राप जनकेनापि पाणिताम्॥ आवेदितो स्येयोही कैर्जनकाय महात्मने॥ दारिद्र्या ससुहोनां जश्शुको॥
ऽत्रास्थितवानिति॥ ज्ञेया सार्थं शुकस्पाशा वास्ता मेवेत्यवज्ञया॥ उक्त्वा बभूव जनकस्तस्मीं सप्तदिनानथ॥ ततः प्रवेशयामास जनकोक्तः॥
पुनश्शुकम्॥ राजानं दृश्यते तावदिति सप्तदिनामिदं॥ तत्रोन्मनाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्भोगसंबधैः॥ जनको लालयामास शुकं शरीरनिभाननं॥

॥३४॥

वक्ष्ये पीठं वक्ष्यासि स्थानं निः शेषितं जगत्कार्येति ॥ जगत्तिशेयसेयानि कार्याणि सन्निहितानि निः शेषितानि ॥ अनवशेषितानि येन स ॥
 ॥ ते भोगास्तानि दुःखानि व्यासपुत्रस्य तत्पुत्रः ॥ नाजकुर्मदपवनो वक्ष्ये पीठं मिवावर्त्त ॥ केवलं सुमनाः स्वस्थो मो नी विदितमानसः ॥ संपूर्ण इव शीतांशु
 ॥ रतिष्ठदमलः शुक्रः ॥ परिज्ञातस्वभावं तं शुक्रं सृजनको वृषः ॥ आनीय मुदितात्मानमवलोकननामह ॥ निः शेषितं जगत्कार्यं प्राप्ताविलमनोरथः ॥ कि
 ॥ मिहितं तवेत्याशु कृतस्वागतमाहृतम् ॥ ० ॥ **शुक्र उवाच** ॥ संसारादन्धनामिदं कथमभ्यात्येतं गुणो ॥ कथं च शममायाति यथावत्कथया शुभे ॥ ० ॥ **विश्व**
 ॥ **मित्र उवाच** ॥ जनकेनेति पृष्टेन शुक्रस्य कथितं तथा ॥ तदेव यत्पुण्यं प्रोक्तं तस्य पित्रा महात्मना ॥ **शुक्र उवाच** ॥ स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ॥ एत
 ॥ देववृष्टेनापि त्रामे समुदाहृतं ॥ भवतापेक्षया कथितं वा विज्ञातं ॥ एष एव वचनार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ यथायं स्वविकल्पोऽर्थः स्वविकल्पपरिह
 ॥ यात ॥ शीयते दध्नः संसारो निः सान इति निश्चयः ॥ तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूमि माचलं ॥ त्वत्तो विश्वासमाप्नोति वेतसा धमता जगत् ॥ ० ॥ **जनक उ**
 ॥ **वाच** ॥ नातः परतरः काश्चिन्निश्चयोऽस्य परो मुने ॥ स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतं श्वपुनः श्रुतम् ॥

तथा निवशेषितं सर्वकार्येति च ॥ संसारादन्धनं संसारात्सर्वज्ञः ॥

श्रीः ॥
३५ ॥

35

अव्युक्षितोऽविनाशीकृष्णः नित्यः सवासो विपात्मा चेति तथा सतो द्वितीयोऽप्यात्मा मद्वितीयतया स्वसंकल्पवशाद्धो भवति ॥ तथा वोक्तं शुशुने श्वनाचार्यैः ॥ अथ ता
मिनिवेशेन स्वात्मानं वचयत्यसौ ॥ असत्यापि द्वितीयेऽर्थे सोमसमीयिता यथेति ॥ निःसंकल्पसुमुच्यते ॥ अनुशील्य ज्ञानप्राप्तस्वामिन्प्रति विम्वकल्पे जीवे विद्यानयापि

॥ अव्युक्षितं विपात्मैकः पुमानसीति नेतरात् ॥ स्वसंकल्पवशाद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः ॥ भोगेभ्योप ॥
॥ रतियति दृष्टादा सकलादि ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमाविर्लभवता पूर्णाचेतसा ॥ दृश्ये न तपसि ब्रह्मदुक्तस्त्वाम्नात्मी मत्सुजन् ॥ अनुशील्यः स इत्येवं जनकेन ॥
॥ महात्मना ॥ विशशामशुकसूक्ष्मीं स्वक्षेपत्रमवस्कानि ॥ वीतशोकभयायासो निनीहः ॥ यद्यि च संशयः ॥ जगामादीश्वरं मेरोः ससाध्यर्थमनिदितम् ॥
॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना ॥ दशस्थित्वासमासावात्मन्यत्ने ह दीपवत् ॥ व्यपगतकलनाकलनं क शुद्धः स्वयममलात्मानि पावनेप ॥
॥ देसो ॥ सलिलकाण्डाश्चाम्बुधौ महात्मा विगानितवासनमेकतो जगाम ॥

तः सस्वस्य स्तामिन् व्यपगतेति ॥ कलनासंकल्पः ॥ सैव संकल्पोऽपवादः ॥ कलकाकापवादयो रित्यमनः ॥ व्यपगतः कलको यस्मात्तथा ॥ सवासो शुद्धस्यैव व्य
पगतकलनाकलनं हेति सूत्रज्ञाननिवृत्तिरुक्ता ॥ शुद्ध इति ॥ मूलाज्ञाननिवृत्तिः ॥ ब्रह्माप्यनाद्यागन्तुकमलद्वयनक्षितामित्याह ॥ अमलात्मानि पावन इति ॥

॥ ३५ ॥

श्रीः ॥
॥३६॥

36

समाराणिभोगवृद्धानि पुनर्न स्वपंतेन रोचंते इति न्यत एतज्ज्ञातसे च स्पमन सो लक्षणां हि ॥ नूनानि श्वय ॥ नूनं केथ निश्वय इत्यमन ॥ कीर्त्तिताभादिनानि मित्रेन
 यस्मै भोगानोचते स जीवन्मुक्तो मा भूदित्याह ॥ यशः प्रभृतिना हेतुना विनैवेति ॥ इति च त्रिंशत् ॥ आदिशादी आज्ञापयसि ॥ परिकरवच्चेति ॥ अभिवदवोपयोगि ॥ नो
 ॥ **विश्वामित्र उवाच ॥** तस्य व्यासत रूजस्य मलमात्रापमा र्जुनम् ॥ यथोपयुक्ती ते रामता वदेवोपयुज्यते ॥ ज्ञातसे यस्य मनसो नूनमेतद्विलक्षां ॥ न स्वपन्ते सम
 ॥ आणीभोगवृद्धानि मत्सुन ॥ भोगभावनया याति वक्षो पाद्वर्धवस्तजः ॥ तयोपशान्तयाति वक्षो जगति तानवं ॥ वासनातानवं राममोक्ष इत्युच्यते बुधैः ॥ पार्थवास
 ॥ नापार्थ त्वं च इत्यभिधीयते ॥ यशः प्रभृतिना यस्मै हेतुनैव विना पुनः ॥ भोग इव न रोचते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ रामो यदेतव ज्ञानाति तदस्यात्येव सन्मुखात् ॥ आकाश
 ॥ चित्रविशनात्तिमात्रोत्येव मुनीश्वरः ॥ अत्रास्या चित्रविशनात्येनाद्यवस्पमहात्मनः ॥ पुक्ती कथयति श्रीमात्रवासीष्ठो भगवाद्भयम् ॥ इदमेव सर्वं धीमनुकुल
 ॥ गुतः सदा ॥ सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च विकाली मलदर्शनः ॥ वासिष्ठभगवाद्रूपं कश्चित्स्मरामि यत्त्वयं ॥ आचार्ये वैशान्त्यर्थं स्वेयमेव महाधियः ॥ उपदिष्टं भगवता ज्ञानं
 ॥ पप्रभुवामुरुः ॥ तदेवोपदिशा यत्वं रामायान्ते निवासिने ॥ तज्ज्ञानं सवशात्त्रार्थस्तद्वैदग्यमत्वाडितम् ॥ अशिष्याय विनक्ताय साधो यदुपदिश्यते ॥ अशिष्याया
 ॥ विशाया यत्किं विदुपदिश्यते ॥ तस्य यात्यपवित्रत्वं गोक्षीनवृता विव ॥ इत्युक्ते गा विपुत्रेणाव्यासनान्दपूर्वकाः ॥ मुनयस्ते तमेवार्थं साधुसाधित्यपूजयन् ॥ अथोवा
 ॥ चमहातेजराजः पार्थव्यवास्थितः ॥ ब्रह्मैव ब्रह्माणाः पुत्रो वासीष्ठो भगवाद्भुनिः ॥ मुने यदादिशासिमेतदविद्वं कनाम्यहं ॥ कः समर्थः समर्थोपि सतां लुवयितुं वव ॥ स्म
 ॥ राम्यवाडिते सर्वसंस्तान्धमराजये ॥ निषधाशो पुनाप्रोक्तं यज्ज्ञानं प्रयोविना ॥ **वाल्मीकी उवाच ॥** इति निगदितवानसौ महात्मा पनिकरवंचरुहीतवत्कृतेजः ॥ अ
 ये परिक्रान्तेषां बन्धनेन गृहीतस्वीकृतं च वत्कृतेजो येन स परिवर्धयतीतवत्कृतेजः ॥ ॥ इति श्रीमत्पद्मसप्तारिवाजकावायनमय्युज्यपादोऽष्टमोऽध्यायः श्रीमद्वाल्मीकि
 उवाच ॥ तौ वासीष्ठ उवाच ॥ इति कायां वैनायकनामानां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

यदि पद्मशतपथांशे भवनमपदे कविबोधनवसिष्ठः ॥ इति श्रीवाल्मीकि
 उवाच ॥ तौ वासीष्ठ उवाच ॥ इति कायां वैनायकनामानां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय